НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА им. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 44 (16992)

2005 чылдың АПРЕЛЬ 26, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 19.30 Садар өртээ – 3 рубль.

Май 1-ге уткуштур

Кыйгырыы: АМЫДЫРАЛДЫ ЭКИЖИДЕРИ ДЭЭШ

Тыва Республиканың профэвилелдериниң федерация чөвүлелиниң Президиумунуң апрель 20-де болуп эрткен хуралынга Тыва Республикага май 1-ниң хүнүнде «Амыдыралды экижидер дээш» деп кыйгырыглыг митингилер болгаш чыскаалдар эрттирерин шиитпирлээн.

Россияның профэвилелдери мооң мурнунда ышкаш май 1-де акцияга идепкейлиг киржир. Россияның Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязының удуртулгазы бо чылын май 1-ни шалың төлевирин бедидер болгаш социал магадылалды хандырар дээш профэвилелдериниң коллективтиг шимчээшкининиң хүнү кылдыр чарлаан.

Күрүнеиң Частың болгаш Күш-ажылдың чаңчыл болу берген Май бириниң байырлалы — Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү, ол ажылчыннарның социал-экономиктиг эргелери дээш демисели-биле сырый холбаалыг. 2005 чыл профэвилелдеринге онзагай, Россияга профэвилелдериниң шимчээшкининиң 100 чыл ою болур. Ынчангаш профэвилелдери бодунуң юбилейлиг чылында профэвилелдериниң шимчээшкинин идепкейжидерин, ооң ат-алдарын көдүрерин, профэвилелдериниң сорулгаларын чедингир тайылбырлаарын, кежигүннериниң санын өстүрерин Россияның Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязының Чиңгине чөвүлелиниң доктаалында айыткан. Профэвилелдериниң кол сорулгазы болза, чонну шуптузун ажыл-биле хандырары, ажылчыннарга, ажыл-ишчилерге эки шалыңны бээри, оларга бүзүрелдиг социал магадылалды тургузары болур.

Россияның профэвилелдериниң чаңчыл болган май бириниң акциязынга «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада девискээр салбыры киржир. Профэвилелдери-биле кады Частың болгаш Күш-ажылдың хүнүн уткуур, эп-сеткил каттыштырылгазы, чоннуң сонуургалы дээш туржур.

Альберт ХОМУШКУ.

Часкы тарылга

ШЫК БАЗЫРЫЫШКЫНЫ ЭГЕЛЭЭР

Кожуунның чер болгаш өнчү-хөреңги эргелелиниң даргазы Т.А. Хүрең-оол, «Кызыл тараачын» кооперативиниң кол агроному А.И. Жирнов биле кол инженер А.Г. Цыбин.

Бии-Хем кожуунның «Кызыл тараачын» көдээ ажыл-агый кооперативиниң хову бригадазы сөөлгү каш чылдарда кожуунның кол тараа бүдүрүкчүзү болуп артпышаан. «Кызыл тараачынның» кожуун төвүнден ырак эвесте даг баарында хову бригадазының турлаанга чедип, ажыл-агыйның часкы тарылга ажылдарынга белеткелин сонуургадывыс.

Бригада 2-3 хонуктан шык базырарынга белеткенип турар. Олар эрткен чайын 3400 гектар черни аңдарып алган. Ам ооң шыгын базырып илиртээр, үнүп келген оъдун аштап-арыглаар болгаш тараа тарыыр ажылдарны чорудуп турар. Бо чазын аңаа немей 488 гектар черни аңдарары көрдүнген. Тараа культураларындан кызыл-тасты 2467 гектарга, арбайны 397 гектарга, суланы 756 гектар черге тарыыры көрдүнген. Оон аңгыда эрткен күзүн 763 гектар шөлде көк-тараа тарыттынган. Ол ышкаш тараа тарылгазы доозулган соонда 268 гектар черге мал чеми тарыырын планнап турар. Ногаа, картофель аймаан олар чылдың-на боттарының хереглелинге четчир кылдыр тарып турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

"ШЫН"-2005

2005 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионунга «Шын» солуннуң шаңналы дээш национал тыва хүрештиң чаңчыл болган маргылдаазын бо чылын Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылынга, «Шын» солуннуң баштайгы номериниң чырыкче үнгениниң 80 чылынга тураскаадып эрттирер.

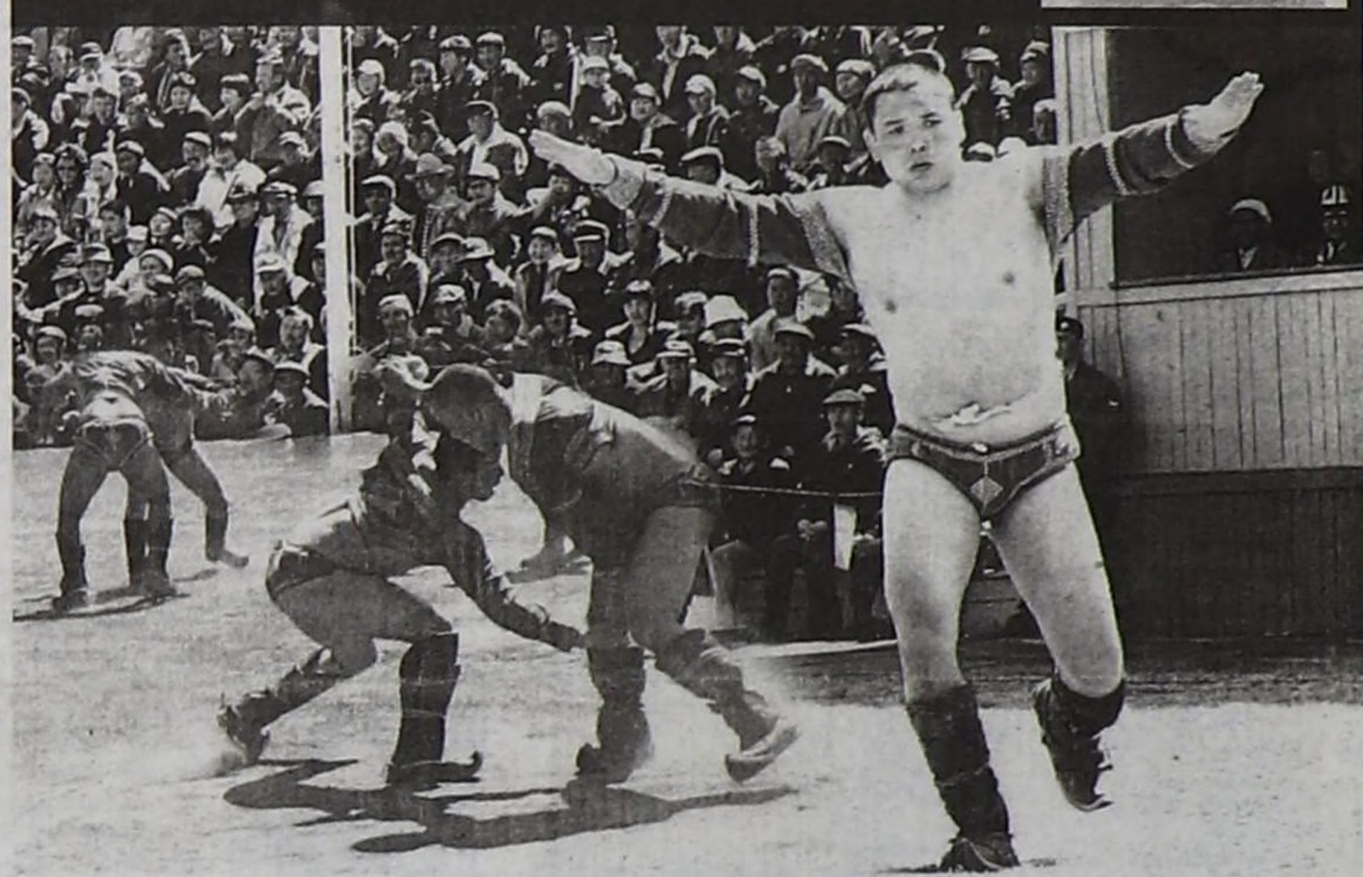

Бо улуг байырлалдарга тураскааткан 128 мөгениң тыва хүрешке маргылдаазы май 9-та 14 шакта «Хүреш» стадионунга эгелээр. Аңаа республиканың болгаш найысылалдың эң шыырак мөгелери киржир.

ДЕТКИКЧИЛЕРИВИС:

1. Күрүнеиң механизастаттынган ажылдар чорудар эргелели (Г.А. Смирнов).
2. «Тывамебель» КХЭ (директору С.И.Пешков).
3. «Федералдыг автоорук М-54 «Енисей» эргелели (начальниги С.С. Санаа).
4. ТР-ниң Орук агентилели (Д.Ч. Ондар).
5. Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң бараанны мөөңү-биле садар рынок (директору В.К. Оржак).
6. «Башкы» сеткүүл (кол редактору Н.С. Конгар).
7. «Тыва Республика» солуну (кол редактору М.К. Калчан).
8. ТР-ниң арга ажыл-агый агентилели (С.В. Сапелкин).
9. «Тывахарылзааинформ» ААН (В.Т. Сандан).
10. Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республикада эргелели (А.С. Оюн).
11. «Чаңгыс демниг Россия» партиязы (М.И. Ондар).
12. Хоочуннар болгаш инвалидтерниң бажың-интернады (К.С. Дилак).
13. Өвүр кожууннуң Саглы ортумак школазы (директору М.В. Дондуп).
14. Кызыл кожууннуң Эзрбек сумузунда арат А.Б. Монгуш.
15. Кызылдан тренер Р.А. Монгуш.
16. Кызыл кожууннуң Эзрбек сумузундан арат Р.М. Алаш-оол.
17. Кызыл кожууннуң Баян-Кол сумузунда арат А.Б. Содунам.
18. «Мажалык» КХЭ (директору Р.С.Монгуш).
19. «Кызылдың дааранылга фабриказы» ККБ (директору М.Ш. Очур).

2005 чылдың ийиги чартыында "Шын" солунга чагыдылга уламчылап турар. ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

«ШЫН» – ниитилел-политиктиг солун, неделяда үш катап үнер. Номчукчулар-биле быжыг харылзаалыг. Номер бүрүзүнге бүдүрүлгелерде, организацияларда, өөредилге, культура албан черлеринде чаартылгаларны, көдээниң амыдыралын чырыдып, ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр белеткеп үндүрүп турар.

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга —264 рубль; ооң иштинде редакцияга —126 рубль, почта чедирилгези —138 рубль.

пенсионерлерге чиигелделиг — 230 рубль;

Организацияларга – 300 рубль.

3 айда хууда чагыдыкчыларга — 132 рубль. пенсионерлерге — 115.

Федералдыг хоойлуга дүүштүр

ЧАҒЫРГА ДАРГАЗЫ СОҢГУТКАН

Россия Федерациязының №131 Федералдыг хоойлузунга дүүштүр муниципалдыг тургузугнуң бирги баштыңы соңгуткан.

Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазын соңгуур соңгулда 2005 чылдың апрель 21-де болган. "Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" №131 Федералдыг хоойлунуң негелделеринге дүүштүр кылган "Тыва Республиканың Каа-Хем кожуун" муниципалдыг тургузугнуң Уставын езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының сессиязынга бадылаан конкурс комиссиязы соңгулданы эрттирген. Кожуун даргазының албан-дужаалының соңгулдаларынга киржири-биле 8 кандидат билдириишкинин киирген. Бадылаашкынның түннелинде эң хөй бадылаашкынны Андрей Александрович Салчак алган. Ынчангаш ол Каа-Хем кожуун чагыргазының чаа даргазы болган.

Андрей Александрович Салчак 1963 чылдың апрель 20-де Каа-Хем кожуунну Көк-Хаак суурга төрүттүнген. Дээди эртемниг, 2004 чылда Сибирьниң күрүне албанының академиязын дооскан. 1983 чылда Минусинск хоорайның башкы училищезин дооскаш, Кундустуг суурга күш-культура башкылап ажылдаан. 1984-1986 чылдарда шериг албанын эрттирген. 1987-1990 чылдарда улус депутаттарының Кундустуг көдээ Совединиң күүсконг даргазынга ажылдаан, 1990 чылда Кундустуг сумузунуң баштыңынга соңгуткан. 1994-1995 чылдарда "Енисей" совхозту директорлаан. 1995-1997 чылдарда Хову-Аксы ортумак школазының күш-культура башкызынга ажылдаан. 1998 чылдан бээр Каа-Хем кожуунну Кундустуг суму чагыргазының даргазы.

ШЫК БАЗЫРЫЫШКЫНЫ ЭГЕЛЭЭР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бистиң республика — чер ажылы чорударынга агаар-бойдус талазы-биле нарын черлериң бирээзи. Ынчангаш кандыг дүжүт алыры агаар-бойдустуң "аажыындан" дорт хамааржыр. Бир эвес чоннуң эскериг демдектери-биле алыр чүве болза, соок болгаш хары эвээш кыштыг чылдың чайы кааң болур. Синоптиктерниң баш бурунгаар тодараткан медээзиниң база ооң-биле дүгжүп турарын хөй чылдарның дургузунда кожуунну чер ажылагыйынга ажылдап келген хоочун, "Кызыл тараачынның" кол агроному Александр Иванович Жирнов демдегледи. Республиканың өске черлерингe шөлдү ыяап-ла суггарар болза, Бии-Хем кожуун тайга черниң эдээнде чыдар болгаш чер ажылдыглар колдуунда чаъсчайыкка ынаныр. Эрткен чылын июль айдан эгелээш кааңнаан, ынчалзажок кожуун 1 гектардан 12 центнер дүжүттү алган. Бо чайын Дагаа чылында кааңнаар чүве болза, кол-ла чүве — черниң часкы шыгын ажыглаары чугула. Ынчангаш эрте чоруттунган тарылганың түннели эки болуп болурунуң барымдаазы бар. Ол ышкаш черниң белеткелинден кончуг хамаарылгалыын хоочун агроном ылавылап чугаалады. Маңаа хамаарыштыр бо чылын ук кооператив шөлдерин багай эвес белеткеп ап шыдаан.

Бо хонуктарда черни илиирдээр ажылдарга 8 агрегат белен. Ажыл-агыйның машина-техника талазы-биле белеткелин кол инженер Алексей Григорьевич Цыбинниң дыңнатканын езугаар алырга, ниити бар 32 тракторнуң 70 хуузу белен. Көдээ ажылагыйның кожуг машиналарының 50 хуузу септеп-селиттинген. Часкы тарылгага херек ужурлуг техниканың кол өзээ бар, бир эвес эргижирээн машина-техниканың үрелиишкиннери көвүдевес болза, тарылганы май 3-те эгелээш, 16 хонуктуң дургузунда доозуптуп болур. Ооң соонда мал чемин тарыыр ажылдар эгелээр.

ТР-ниң Чазаан таварыштыр 150 тонна тараа үрезинин немей алырын дугурушкан. Бөгүнде ооң 60 тонназы сөөртүнген. "Кызыл тараачын" кооперативиниң ажылагыйын чоокта чаа Александр Николаевич Лапин хүлээп алган. Ол часкы тарылга ажылдарын чорударынга чугула үүлдериниң бирээзи — кывар-чаар материалдар айтырыын шиитпирлээри-биле Россияның көдээ ажыл-агый банкызының Тывада салбырындан чээлиге акша-хөреңги алырын дугуржур сорулгалыг Кызыл хоорай чорупкан. Бригаданың ажылчыннары хүнде 3 катап изиг чем-биле хандыртынып турар. Ында бөгүнде 15 кижи ажылдап турар. Өске бригадада 10 кижи бар. Тарылга эгелей бергенде, оларга чолаачылар болгаш чүдүрүкчүлер немежи бээр.

Чойганмаа САТ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Механизатор Сергей Кузьмин биле каңнакчы Радион Очур.

Чоннуң сөзү күштүг болгаш үнелиг

Бисти дыңнап көрүңер

Хүндүлүг депутаттарывыс, кажан 2002 чылдың июнь айда республиканың төлээлекчи эргечагыргазының дээди органы — Улуг Хуралдың депутаттары кылдыр хөй санныг кордакчыларның аразындан бистер, соңгукчулар, силерни шилип ап, соңгуп алганна болгай бис. Ынчан соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирип тургаш, аксы-сөзүңер берип, "шалыңыңарны, пенсия, пособиеңерни өстүрүп, ай санында төлээрин чедип ап, ажыл чок кижилерни ажыл-биле хандырып, корумчурумну экижидип, оорларга удур шыңгыы хоойлуларны хүлээп ап, көдээниң социал хөгжүлдезин экижидер бис..." дээн чижектиг чаагай аазаашкыннарны чон мурнунга берип турганыңарны утпаан бис.

ТР-ниң күүсекчи эрге-чагыргазының дээди органы — республиканың Чазаа-биле бир демниг, сырый харылзаалыг ажылдаарын база хүлээнген болгай силер. Ам кээп, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттары Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакты ажыл-албанындан халаар дугайында Россия Федерациязының Чазааның Даргазы М.Фрадковка чедир айтырыг тургузуп турганын солундан номчааш, пат кайгаар-дыр мен. Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак баштаан ооң командазы бичии-даа чай, шөлээн чок кызып ажылдап турар деп билир мен. Бир эвес Чазак Даргазын хуусаа бетинде халаар дээш чоннуң чыыжын эрттирер болза, орта кым-даа чөпшээрешпес деп бодаар мен. Чер, делегей-даа болза деңдески эвес, оңгул-чиңгилдерлиг, чурт баштаары база-ла амыр эвес, ол дээрге интернационалчы тыва чонну углап-баштап олурары ол. Удуртур ажылга четпестер, частырыглар черле турар.

Хүндүлүг депутаттар! Силер соңгукчуларыңарны дыңнап көрүңер. "Тайып ужар, даянып турар" деп чугаа бар. Кандыг хажыдыышкыннар, чүнүң ужурундан Тыванын 2005 чылдың саң-хөөзү — бюджеди бадылаттынмайн турар чүвел, шын, тода факт-барымдаалыг, билдингир тайылбырдан солун арнынга берип көрүңер. Чазактың ажылдап кылган бюджедин бо-ла хевээр депутаттар эреңгейи-биле эрттириптер болза, чон ынча хөй акша-төгериктен каражадап каар. Азы мындыгмындыг чүүлдер чедир ажылдап кылдынмаан деп чонга таныштырза. Оон башка чон бюджеттиң чүү дээш бадылаттынмайн турар кол чылдагаанын тода билбейн, хейде-ле депутаттар силерге шыжыгып чоруп турар боор-дур.

Үе-шаг дүргени-биле эртип турар. "Частың чаңгыс хүнү бүдүн чылды чемгерер" деп чүве бар, ам кончуг хайныышкынныг, чымыштыг часкы ажылдың үези-дир. Озалдаар болза, үнүш-дүжүт-даа чок, "сотка" олурганывыс-ла ол. Көдээде, хоорайда-даа, ыраккы Тожуда, Мөңгүн-Тайгада-даа чурттап турар кижилер бюджеттиң бадылаттынмайн, озалдап турарын улуг дүвүрээзин-биле чугаалажып турар.

Бистиң Чөөн-Хемчик — Тыванын база бир улуг, хөй чурттакчылыг кожууну. Республика бюджеди бадылаттынмаанда, кожуунну саң-хөөзү база бадылаттынмаан. Акша-көпеек дугайында чон айтырыг тургузарга, белен чаңгыс харыы "Чок" дээр бо-ладыр. Чыраа-Бажы суурувус база улуг суур-дур. Бисте 500 ажыг өөреникчилерлиг, 50-60 башкыларлыг школа, 3 уруглар сады, спорт ордузу, клуб, библиотека бар. Чурттакчы чон 1980 ажыг кижи, ооң иштинде пенсионерлер 400 ажыг, инвалидтер, бот иелер, ажыл-агый чок, амыдырал байдалы түреңги кижилер база бар.

Акша-шалыны хөй, "боостаадан" кылдыр күрүне бюджеди-биле хандыртынып турар депутаттар Чазак-биле чөрүлдээ-чөңгээзин шеглээш, бюджетти дүргедедири күзенчиг-дир. Силерни соңгукчулар соңгаан, күрүне эргечагыргазында чоннуң бүрүн эргелиг төлээлери силер. Ынчангаш бистерниң сөзүвүстү дыңнап, республика бюджедин дарый бадылаарын база катап дилеп олур бис.

Хүндүткел-биле,

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2005 чылдың апрель 22-де № 160 Чарлыын езугаар хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш 12 чашты төлептиг кижизидип өстүргени дээш күш-ажылдың хоочуну **Хажытмаа Тараачыновна КАШПЫК-ООЛДУ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Кажан? Кая? Чүү?

Чаңгыс көрүштен-не уттундурбас

В.Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга Москвадан келген аалчылар "Театральная жизнь" сеткүүлдүң кол редактору О.И.Пивоваров, "Нациялар театрының" төлээзи М.Л.Астафьева олар дүүн журналистер-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Аңаа удавас Москваже гастрольдаар тыва театрның ажылының дугайында чугаа болган. Ниитизи-биле он чеди шиини аалчылар көрген. Кол режиссер А.К.Ооржак, режиссерлар А.К.Хомушку, М.А.Сарыг олар-биле сайгарылгалыг чугааны кылып, эде-хере тыртар, хоюглаар черлерни айтып, москвачыларга кандыг ажылдарлыг четсе экил дээрзин аалчылар сүмелээн. Эвээш-даа болза, шынарлыг ажылды көрүкчүлер сонуургааары чугаажок. Ынчангаш Москваже "Лир хаан", "Эгил, эжим, эгил", "Ынакшылдың үш дүнү" деп шиилери-биле гастрольдаарын театр критиктери сүмелээн.

Парлалга конференциязынга аалчылар тыва театрны "чаңгыс көрүштен-не бүгү назынында уттундурбас портретке дөмей", поэтиктиг, философчу, тускай аянныг, онзагай бүдүштүг деп үнелээннер. Репертуарынга хамаарыштыр олар амгы болгаш даштыкы драматургия-биле байлакшыдары күзенчиг дээрзин демдеглээн.

Оон аңгыда ук парлалга конференциязынга театрның орус труппазының берге байдалының дугайында чугаалажып, ону кандыг арга-биле өрү көдүрүп эккеп болурунуң дугайында чугаа болган.

Хөгжүмчүлер мөөрейи

Улуг Тиилелгениң 60 чыл оюн уткуштур Тыва Республиканың композиторларының Чогаадыкчы эвилели шериг-патриоттуг темага эң эки ырларның конкурс-мөөрейин эрттирген.

Мөөрейге караа четпестер ниитилелиниң клуб эргелекчизи Анатолий Монгуштуң бодунуң сөзүнге бижээни "Кым-даа, чүүдаа уттундурбаан", "ЭДОММИ" КХН-ниң программизи Амыр Хоюгбанның шүлүкчү Олег Сувакпиттиң сөзүнге бижээни "Кечил-оолдуң солдаттары" болгаш Мөңгүн-Тайга кожуундан культура ажылдакчызы Олег Тюндешевтиң Степан Сарыг-оолдуң (Семен Гудзенко орус дылче очулдурган) сөзүнге бижээни "Мөңге тураскаал" (Вечная память) деп ырлары тиилекчи бооп илерээн. Оларга дипломнарны болгаш өртектиг бараанарны (өңнүг телевизор, доозун сордурукчузу, термос биле электрилиг хөнек).

Композиторлар: Таңдыдан Болат-оол Ангырактың, Өвүрден Болат-оол Хомушкунуң, Кызыл кожуундан Владимир Серенниң болгаш кызылчылар Алена Иомужаптың, Кертик-оол Данзынның, Дагба Санчыттың, Чолдак-оол Оюннуң, Мерген-оол Нурсаттың чогаалдарын комиссия хүлээп алгаш, авторларга хүндүлүг бижиктерни болгаш өртектиг бараанарны тывыскан. Баштайгы ырызы дээш Кызыл кожуунну төлээзи Виктор Дандар тускай шаңналга төлептиг болган.

"Сайзырал" төвү — Бай-Тайгада

ТР-ниң Өөредилге яамызының парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга, Бай-Тайганың школачыларынга профессионал психологтар дузазы дарый херек бооп турар.

Ындыг түннелди "Сайзырал" эмчи-психологтуг уделге төвүнүң специалистери Тээли ортумак школазынга чорааш, үндүрген.

Психологтарның ийи хүн үргүлчүлээн хүлээп алыышкынынга 40 ажыг үстүкү класстарның оолдар, уруглары кирген. Оолдарның-даа, уругларның-даа идепкейи аажок болган. Чамдык улус ада-иелери-биле келген, ынчалзадаа хөй кезии боттары оларны дүвүредип чоруур айтырыгларны сеткилиниң ханызындан чугаалап, ону канчаар шиитпирлээринге хамаарыштыр сүмелерни айтырган. Бөлүк база чаңгыстап хүлээп алыышкын соонда, төптүң специалистери берге кижизидилгелиг уруглар-биле башкылар, психологтар, бичии уруглар эмчизи катай киришкен консилиумну эрттирген.

Удавас чайгы дыштанылга

Бо чылын 24400 өөреникчи оолдар, уруглар республиканың аңгы-аңгы чайгы лагерьлеринге дыштаныр. Оон ыңай 24 күш-ажыл база дыштанылганың лагерьлери ажылдаар.

Баштайгы доозукчулар

Апрель 25-те Парлалга бажыңының хуралдаар залынга Сибирьниң күрүне ажылының академиязының Тывада төлээ чери бо чылын бир дугаар доозукчуларынга дипломнарны тывыскан. 2001 чылда дужаап кирген 150 кижиден 2005 чылда 121 кижи доозуп үнгени ол. Төлээ черинин даргазы Г.В.Дагбастаев доозукчуларга ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзээн.

Бистиң корр.

(Төлевилел)

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Бо хоойлу болза "Россия Федерациязының күрүне албанының системазының дугайында" Федералдыг хоойлуда, "Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлуда доктааткан таварылгаларда болгаш хемчээлдерге Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанын организастаары-биле холбашкан хамаарылгаларны таарыштырар.

1 ЭГЕ. Ниити чүүлдер

1 чүүл. Кол терминнер

Бо Хоойлунуң сорулгаларынга ажыглаар терминнер:

1) Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-дужаалдары(моон ыңай — күрүне албан-дужаалдары дээн) – Тыва Республиканың күрүне органнарының бүрүн эргелериниң дорт күүселдезинге Тыва Республиканың Конституциязында, Тыва Республиканың хоойлуларында доктааткан албан-дужаалдар-дыр;

2) Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызының хөлезилекчизи Тыва Республика болур;

3) хөлезилекчиниң төлээлекчизи – күрүне органының удуртукчузу, күрүне албан-дужаалын солуп турар кижи, бир болза айыттынган удуртукчунуң төлээлекчизи азы Тыва Республиканың өмүнээзинден хөлезилекчиниң бүрүн эргелерин боттандырып турар кижи.

2 чүүл. Бо Хоойлуну таарыштырып турар чүүл

Бо Хоойлуну таарыштырып турар чүүл болза Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанынче кирип турары-биле, ону эртеримиле холбашкан хамаарылгалар, а ол ышкаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанын организастаарының айтырыглары-дыр.

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызының эрге-хоойлулуг байдалын (статузун), ооң иштинде албан чурумунуң кызыгаарлаашкыннарын, хүлээлгелерин, харыысалгазын, а ол ышкаш эрге-ажыктарның аразында чөрүлдээлерни болгаш албан-ажыл талазыбиле чаргыларны шиитпирлээриниң чурумун "Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында"Федералдыг хоойлу езугаар доктаадыр.

3 чүүл. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албаны

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албаны (моон ыңай база хамааты албаны дээн) – Тыва Республиканың бүрүн эргелерин, а ол ышкаш Тыва Республиканың күрүне органнарының, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилериниң (кадр курлавырында турарларны болгаш өске-даа таварылгаларны кииришпирбишаан) бүрүн эргелерин күүседир талазыбиле Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарында ажылдап, Россия Федерациязының хамаатыларының профессионал албан ажыл-чорудулгазын көргүзүп турар күрүне албанының хевири.

2. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албаны (моон ыңай база Тыва Республиканың хамааты албаны дээн) болгаш күрүнениң федералдыг хамааты албаны болза Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанын тургузуп турар.

4 чүүл. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы

Күрүнениң хамааты албанының дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы Россия Федерациязының Конституциязындан, "Россия Федерациязының күрүне албанының системазының дугайында" Федералдыг хоойлудан, "Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында"Федералдыг хоойлудан, өске-даа федералдыг хоойлулардан, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларындан, Тыва Республиканың бо Хоойлузундан болгаш нормативтиг өске-даа эрге-хоойлулуг актыларындан, Тыва Республиканың күрүне органнарының нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларындан тургустунар.

5 чүүл. Хамааты албанының болгаш муниципалдыг албанның аразында холбаазы

Хамааты албанының болгаш муниципалдыг албанның аразында харылзаа дараазында арга-биле хандыртынар:

1) хамааты албанының албан-дужаалдарынга болгаш муниципалдыг албанның албан-дужаалдарынга кол квалификация негелделериниң чаңгыс аайы-биле;

2) хамааты албанын болгаш муниципалдыг албанны эртип турда, кызыгаарлаашкыннарның болгаш хүлээлгелериниң чаңгыс аайы-биле;

3) хамааты албан-хаакчыларның болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларның профессионал белеткелинге, катап белеткелинге болгаш мергежилин бедидеринге негелделериниң чаңгыс аайы-биле;

4) хамааты албанының стажын санап турда, муниципалдыг албанның стажын болгаш муниципалдыг албанның стажын санап турда, хамааты албанының стажын барымдаалап көөрү-биле;

5) хамааты албанын эрткен хамаатыларның база муниципалдыг албанны эрткен хамаатыларның болгаш азырадыкчызын чидирген таварылгада, оларның өг-бүлелериниң күрүнеден пенсия хандырылгазының кол негелделериниң деңзигүүрү-биле хандыртынар.

2 ЭГЕ. Хамааты албанының албан-дужаалдары

6 чүүл. Хамааты албанының албан-дужаалдарының бөлүктээшкини

1. Хамааты албанының албан-дужаалдары категорияларга болгаш бөлүктерге хуваттынар.

2. Хамааты албанының дужаалдары дараазында категорияга хуваттынар:

1) удуртукчулары – күрүне органнарының болгаш оларның структуралыг кезектериниң (моон ыңай база кезек дээн) удуртукчуларының болгаш удуртукчуларының оралакчыларының албан-дужаалдары, удуртукчуларның болгаш оралакчыларның, күрүне органнарының төлээлээшкин черлериниң болгаш оларның бүрүн эргелериниң тодаргай хуусаада азы бүрүн эргелериниң кызыгаарлаашкын чок хуусаазында ажылдап турар структуралыг кезектериниң удуртукчуларының албан-дужаалдары;

2) дузалакчылары (чөвүлекчилер) – күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге, күрүне органнарының удуртукчуларынга, күрүне органнарының төлээлел черлериниң удуртукчуларынга оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга дуза көргүзер кылдыр тургузуп турар албан-дужаалдар база айыттынган кижилериниң азы удуртукчуларның бүрүн эргелерни тодаргай хуусаада азы бүрүн эргелерни кызыгаар чок хуусаада аңаа ажыглап ажылдаар албан-дужаалдар;

3) специалистер – доктааткан сорулгаларны болгаш хүлээлгелерни күрүне органнарының күүселдезиниң профессионал хандырылгазынга база бүрүн эргелерни кызыгаар чок ажыглаарынга тургузуп турар албан-дужаалдар;

4) хандырыкчы специалистер – күрүне органнарының ажыл-чорудулгазының организастыг, информастыг, документилерлиг, саңхөө-экономиктиг, ажыл-агый талазы-биле болгаш өске-даа хандырылгазынга тургузуп турар болгаш бүрүн эргелерни кызыгаарлаашкын чок хуусаада ажыглаар албан-дужаалдар.

3. Хамааты албанының албан-дужаалдары дараазында бөлүктерге хуваттынар:

1) хамааты албанының дээди албан-дужаалдары;

2) хамааты албанының кол албан-дужаалдары;

3) хамааты албанының башкарыкчы албан-дужаалдары;

4) хамааты албанының улуг албан-дужаалдары;

5) хамааты албанының биче албан-дужаалдары.

4. "Удуртукчулар" болгаш "дузалакчылар (чөвүлекчилер)" деп категорияларның албан-дужаалдары хамааты албанының албан-дужаалдарының дээди, кол болгаш башкарыкчы деп бөлүктерге хуваттынар.

5. "Специалистер" деп категорияның албан-дужаалдары хамааты албанының албан-дужаалдарының дээди, кол, башкарыкчы болгаш улуг деп бөлүктерге хуваттынар.

6. "Хандырыкчы специалистер" деп категорияның албан-дужаалдары хамааты албанының кол, башкарыкчы, улуг болгаш биче деп бөлүктерге хуваттынар.

7. Тыва Республиканың күрүне органынга күрүне албанының албан-дужаалдары болбайын турар албан-дужаалдар эде-хере көрдүнген туруп болур. Ындыг албан-дужаалдарда ажылдап турар ажылдакчыларның күш-ажылчы ажыл-чорудулгазы Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында хоойлужудулгазын езугаар башкартынар.

7 чүүл. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызы

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызын "Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлунуң негелделерин барымдаалавышаан, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының нормативтиг эрге-хоойлулуг актызын езугаар, а ол ышкаш федералдыг күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызын барымдаалап доктааткан Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының күрүне органнарының, албан-дужаалдарының аттарының, категорияларының болгаш бөлүктериниң структураларын бадылаар.

2. Федералдыг күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызы болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзылары Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының Ниити даңзызын тургузар.

8 чүүл. Хамааты албанының дужаалдары

1. Хамааты албанының дужаалдарын хамааты албанының албан-дужаалдарының бөлүүнге хамаарыштыр хамааты албанының албан-дужаалынга дүүштүр хамааты албан-хаакчыларга тыпсыр.

2. Хамааты албанынга бүрүн эргелериниң кызыгаарлаашкын чок хуусаада ажылдап турар хамааты албан-хаакчыларга дужаалдарны квалификация шылгалдазының түңнелдерин езугаар тыпсыр.

3. Тыва Республиканың хамааты албанының албан-дужаалдарында ажылдап турар дээди бөлүктүң хамааты албан-хаакчыларынга хамааты албанның дужаалын – Тыва Республиканың 1, 2 азы 3 чергениң чиңгине күрүне чөвүлекчизи деп дужаалды тыпсыр.

4. Тыва Республиканың хамааты албанының албан-дужаалында ажылдап турар кол бөлүктүң хамааты албан-хаакчыларынга хамааты албанының дужаалын – Тыва Республиканың 1, 2 азы 3 чергениң күрүне чөвүлекчизи деп дужаалды тыпсыр.

5. Хамааты албанының албан-дужаалдарында ажылдап турар башкарыкчы бөлүктүң хамааты албан-хаакчыларынга хамааты албанының дужаалын – Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының 1,2 азы 3 чергениң чөвүлекчизи деп дужаалды тыпсыр.

6. Хамааты албанының албан-дужаалында ажылдап турар улуг бөлүктүң хамааты албан-хаакчыларынга хамааты албанының дужаалын – Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының 1, 2 азы 3 чергениң референтизи деп дужаалды тыпсыр.

7. Хамааты албанының албан-дужаалында ажылдап турар биче бөлүктүң хамааты албан-хаакчыларынга күрүнениң хамааты албанының дужаалын – Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының 1,2 азы 3 чергениң секретары деп дужаалды тыпсыр.

8. Тыва Республиканың хамааты албанының албан-дужаалдарында ажылдап турар дээди болгаш кол бөлүктериниң хамааты албан-хаакчыларынга Тыва Республиканың хамааты албанының дужаалдарын бо Хоойлуга дүүштүр тыпсыр.

9. Федералдыг хамааты албанының дужаалдарының болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының дужаалдарының деңзигүүрүн Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын езугаар тодарадыр.

9 чүүл. Хамааты албанының дужаалдарын тыпсырының болгаш камгалаарының чуруму

1. Дужаалдарны болза "Россия Федерациязының күрүне албанының системазының дугайында" Федералдыг хоойлуда тодараттынган оларны тыпсырының болгаш бүдүнбүрүн камгалаарының ниити негелделеринге дүүштүр тыпсыр болгаш камгалаар.

2. Дужаалды болза хамааты албанының албан-дужаалынга ол дүгжүп турар байдалда болгаш ону бир дугаар тывысканының соонда мурнундагы дужаалга турганының доктааткан хуусаазы төнерге хамааты албан-хаакчыга дараалаштыр тыпсыр.

3. Хамааты албан-хаакчыларга дужаалды бир-ле дугаар тыпсыр таварылгалар болза:

1) хамааты албанының албан-дужаалынга томуйлаашкын дугайында Тыва Республиканың күрүне органының актызында болгаш албан контрактызында (керээзинде) хамааты албан-хаакчының шенелдези көрдүнген таварылгада – шенелде хуусаазы төнгенде;

2) өске-даа таварылгаларда – хамааты албанының чогуур албан-дужаалынга хамааты албан-хаакчыны томуйлаан хүнден үш айлардан эрте эвесте ол езугаар дужаалды тыпсыр.

Өске хевирниң күрүне албанындан, бир болза Россия Федерациязының өске субъектизиниң хамааты албанындан, бир болза муниципалдыг албандан Тыва Республиканың хамааты албанынче шилчиткен күрүне албан-хаакчызынга дужаалды бир-ле дугаар тыпсыр дугайында айтырыгны шиитпирлеп турда, мооң мурнунда аңаа тывыскан дужаал, дипломаттыг ат-дужаал, шериг азы тускай ат, мергежил чергези, а ол ышкаш чогуур дужаалга, дипломаттыг ат-дужаалга, шериг азы тускай атка, мергежил чергезинге турганының үези барымдаалаттынып артар.

4. Бир эвес хамааты албанының дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазында өске чүүл көрдүнмээн болза, мергежил шылгалдазының түңнелдерин езугаар ээлчеглиг дужаалдарны хамааты албан-хаакчыларга тыпсыр.

5. Бо Хоойлунуң 8 чүүлүнүң 3 болгаш 4 кезектеринде көрдүнген дужаалдарны:

1) Тыва Республиканың Улуг Хуралынга Тыва Республиканың Улуг Хуралының чогуур палаталарының даргалары;

2) Тыва Республиканың Чазаанга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының өске-даа күүсекчи органнарынга – Тыва Республиканың Чазааның Даргазы;

3) Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга - Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы тыпсыр.

Бир эвес бо Хоойлунуң 8 чүүлүнүң 3 болгаш 4 кезектеринде көрдүнген дужаал хамааты албан-хаакчыга бир-ле дугаар болуп турар таварылгада айыттынган дужаалды Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчызынга бо чүүлдүң 3 кезээнде доктааткан чурум езугаар тыпсыр. Бир эвес бо Хоойлунуң 3 чүүлүнүң 1 болгаш 2 кезектеринде көрдүнген дужаал хамааты албан-хаакчыга бир-ле дугаар эвес болган таварылгада айыттынган дужаалды хамааты албан-хаакчыга хамааты албанының чогуур албан-дужаалынга ону томуйлаан хүнден үш айлардан орай эвесте ол езугаар тыпсыр.

6. Бо Хоойлунуң 8 чүүлүнүң 5-7 кезектеринде көрдүнген дужаалдарны хамааты албан-хаакчының дорт удуртукчузунуң дилээбиле хөлезилекчиниң төлээзи тыпсыр.

7. Бо чүүлдүң 5 база 6 кезектеринде айыткан дилегниң хевир-майыы бо Хоойлуда капсырылга-биле тодараттынар.

8. Хамааты албан-хаакчыга дужаал тывыскан дугайында шиитпирни бо чүүлдүң 5 болгаш 6 кезектеринде айыткан кижилериниң эрге-хоойлулуг актыларын езугаар белеткээр. Хамааты албан-хаакчыга дужаал тывысканының дугайында чогуур демдеглелди ооң күш-ажыл дептеринче болгаш хууда херээнче киир бижиир. Хамааты албан-хаакчыга дужаалды тывыскан хүнден дужаал дээш айда шалыңын бо Хоойлунуң 24 чүүлүнүң негелделеринге дүүштүр тодараткан хемчээлге доктаадыр.

9. Хамааты албан-хаакчыга тывыскан дужаал, бир эвес Россия Федерациязының хоойлужудулгазында оон өске чүүл көрдүнмээн болза, бүгү назыда артар.

10 чүүл. Хамааты албанының албан-дужаалдарынга квалификация негелделери

1. Хамааты албанының албан-дужаалдарынга квалификация негелделериниң санынче профессионал өөредилгениң деңнелинге, хамааты албанының (өске-даа хевирлериниң хамааты албанының) стажынга азы мергежил талазы-биле стажынга (дуржулгазынга), албан-дужаал хүлээлгелерин күүседиринге эргежок чугула профессионал билиглерге болгаш чаңчылдарга негелделер кирип турар.

2. Хамааты албанының албан-дужаалдарынга квалификация негелделерин хамааты албанының албан-дужаалдарының категорияларынга болгаш бөлүктеринге дүүштүр доктаадыр.

3. Хамааты албанының албан-дужаалдарының бүгү бөлүктериниң "удуртукчулар", "дузалакчылар (чөвүлекчилер)", "специалистер" деп категорияларның, а ол ышкаш хамааты албанының албан-дужаалдарының кол база башкарыкчы бөлүктериниң "хандырыкчы специалистер" деп категорияның хамааты албанының албан-дужаалдарынга квалификация негелделериниң санынга дээди профессионал өөредилге кирер.

4. Хамааты албанының албан-дужаалдарының улуг болгаш биче бөлүктериниң "хандырыкчы специалистер" деп категорияның хамааты албанының албан-дужаалдарынга квалификация негелделериниң санынга ажыл-чорудулганың чогуур угланыышкынынга дүүштүр ортумак профессионал өөредилге кирер.

5. Албан-дужаал талазы-биле хүлээлгелерни күүседиринге эргежок чугула профессионал билиглерге болгаш чаңчылдарга квалификация негелделерин ооң сорулгаларын база хүлээлгелерин барымдаалап күрүне органының нормативтиг актызын езугаар доктаадыр болгаш хамааты албан-хаакчының албан-дужаал регламентизинче (моон ыңай албан-дужаал регламентизи дээн) киирер.

11 чүүл. Тыва Республиканың хамааты албанының стажынга азы күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының мергежил талазы-биле ажылының стажынга (дуржулгазынга) квалификация негелделери

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарының талазыбиле күрүнениң хамааты албанының стажынга азы мергежил талазы-биле ажылының стажынга (дуржулгазынга) дараазында негелделерни киирер:

1) Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының дээди албан-дужаалдарынга – күрүне албанының кол албан-дужаалдарынга стажы ийи чылдан эвээш эвес азы мергежил талазы-биле ажыл стажы беш чылдан эвээш эвес;

2) Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының кол албан-дужаалдарынга – күрүне албанының башкарыкчы албан-дужаалдарынга стажы ийи чылдан эвээш эвес азы мергежил талазы-биле ажыл стажы үш чылдан эвээш эвес;

3) Тыва Республиканың күрүнениң ха-

мааты албанының башкарыкчы албан-дужаалдарынга – күрүне албанының улуг албан-дужаалдарынга стажы азы мергежил талазы-биле ажыл стажы ийи чылдан эвээш эвес;

4) Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албанының кол албан-дужаалдарынга – күрүне албанының биче албан-дужаалдарынга стажы азы мергежил талазы-биле ажыл стажы бир чылдан эвээш эвес;

5) Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албанының биче албан-дужаалдарынга – стажынга негелделер салбас.

2. Албан-дужаал талазы-биле хүлээлгелерни күүседиринге эргежок чугула профессионал билиглерге болгаш чаңчылдарга квалификация негелделерин ооң сорулгаларын болгаш хүлээлгелерин барымдаалап, Тыва Республиканың чогуур күрүне органының нормативтиг актызын барымдаалап доктаадыр база Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчызының албан-дужаал регламентизинче киирер.

3 ЭГЕ. Хамааты албан-хаакчының эрге-хоойлулуг байдалы (статузу)

12 үүл. Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчызы

Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчызы – Тыва Республикада чурттал турар, хамааты албанын эрттирер талазы-биле хүлээлгелерни бодунда алган Россия Федерациязының хамаатызы-дыр. Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчызы (моон ыңай – хамааты албан-хаакчы дээн) албан-дужаалга томуйлаашкын дугайында актыга база албан керээзинге дүүштүр хамааты албанның албан-дужаалынга профессионал албан ажыл-чорудулгазын боттандырар болгаш Тыва Республиканың республика бюджединиң күсели-биле акша-шалыңын алыр. Федералдыг хоойлуда көрдүнген таварылгаларда Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчызы ол ышкаш федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгизиниң күселибиле акша-шалыңны (шаңналды) ап болур.

13 үүл. Орулгалар, эт-хөреңги болгаш эт-хөреңги аймааның талазы-биле хүлээлгелер дугайында медээлерни киирери

1. Хамааты албанынче хамааты кирип тургаш, а ол ышкаш хамааты албан-хаакчы дараазында отчеттуг үеде, чылдың апрель 30-ден орайтатпайн чылдың-на орулгалар, эт-хөреңги болгаш эт-хөреңги аймааның талазы-биле хүлээлгелер дугайында медээлерни көлезилекчиниң төлээзинге киирер.

2. Тыва Республиканың чогуур хамааты албан-хаакчыларының орулгалар дугайында, эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш эт-хөреңги аймааның талазы-биле хүлээлгелер дугайында медээлерни ол айыттынган хамааты албан-хаакчылар дугайын хары угда информастаары-биле оларның дилеглерин езугаар массалыг информацияның бүгү-российжи болгаш регионал чепсектеринге парлаары-биле киирер.

3. Алдынган үндүрүглер дугайында болгаш үндүрүг онаалдазының объектилери болуп турар ооң эргезинге хамааржыр өнчүзүнүң дугайында, эт-хөреңги аймааның талазы-биле хүлээлгелер дугайында медээлерни Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчыларынга киирер дугайында Дүрүмнү "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлунуң болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң чогуур Чарлыының үүлдерин барымдаалап, Тыва Республиканың Чазааның нормативтиг эрге-хоойлулуг актызын езугаар бадылаар.

4 ЭГЕ. Хамааты албанынче кирери

14 үүл. Хамааты албанынче кирер эрге

1. Россия Федерациязының 18 хар назы четкен, Россия Федерациязының күрүне дылын билир болгаш бо Хоойлуда доктааткан чогуур квалификация негелделерлиг хамаатылары хамааты албанынче кирер эргелиг.

2. Хамааты албанынга турарының эң ындыкы назы-хары –65 чыл.

15 үүл. Албан керээзи

1. Албан керээзи – көлезилекчиниң төлээзиниң болгаш хамааты албанынче кирип турар хамаатының аразында, азы хамааты албанын эртер дугайында болгаш хамааты албанынга ажылдаар дугайында хамааты албан-хаакчының аразында дугуржулга. Албан керээзинге талаларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин доктаадыр.

2. Албан керээзиниң негелделерин, ону чарарының чурумун, а ол ышкаш ооң күштүг чоруун соксадырының үндезиннерин болгаш чурумун "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлуга дүүштүр доктаадыр.

3. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлуга дүүштүр хамааты албанының албан-дужаалынга ажылдаар кылдыр көлезилекчиниң төлээзи хамааты албан-хаакчы-биле:

1) тодаргай эвес хуусаада албан керээзи;

2) дүрген албан керээзи чарып алыр.

5 ЭГЕ. Хамааты албан-хаакчының хууда медээлери. Күрүне органының кадр албаны

16 үүл. Хамааты албан-хаакчының хууда медээлери болгаш хамааты албан-хаакчының хууда херээн чорудары

1. Күрүне органының кадр албанының хамааты албан-хаакчызының хууда медээлерин эңмелээрин, шыгжаарын болгаш дамчыдарын "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлуда доктааткан негелделерге дүүштүр боттандырар.

2. Күрүне албанының болгаш кадрлар айтырыгларының талазы-биле күрүне органының хуваалдазының дугайында Дүрүмнү Тыва Республиканың күрүне органының удуртукчузу бадылаар.

17 үүл. Күрүне албанынче кирери болгаш керээ езугаар хамааты албанының албан-дужаалынга ажылдаары

1. Хамааты албанының албан-дужаалынга ажылдаары-биле хамааты албанынга хамаатының кирери азы хамааты албанының өске албан-дужаалын хамааты албан-хаакчының солууру, бир эвес "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында"Федералдыг хоойлуда өске үүл доктааттынмаан болза, конкурстуң түңнелдерин езугаар боттаныр. Ук конкурстуң алыс ужурутказы үүдел дизе, хамааты албанының албан-дужаалынга ажылдаарынга кордакчыларның профессионал деңнелин үнелеп көөрү, хамааты албанынга доктааткан квалификация негелделеринге оларның дүүшкээ болур.

2. Хостуг албан-дужаалга ажылдаарынга конкурс эрттиреринiң чурумун болгаш негелделерин Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазын езугаар доктаадыр.

6 ЭГЕ. Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албанынга шөлээлер

18 үүл. Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албанынга шөлээлер

Хамааты албанының албан-дужаалынга ажылдаарын болгаш акша-шалыңын хевээр арттырбышаан, хамааты албан-хаакчыга шөлээни чылдың-на бээриниң чурумун, чылдың-на бээр кол база төлевирлиг немелде шөлээзиниң уламчылаашкынын Россия Федерациязының хоойлужудулгазын езугаар таарыштырар.

19 үүл. Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албанынга шөлээлер

1. Күрүнеиң хамааты албанының дугайында федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр күрүнеиң хамааты албан-хаакчызынга күрүнеиң хамааты албанының албан-дужаалында ажылын болгаш акша-шалыңын хевээр арттырбышаан, чылдың алыр шөлээзин бээр. Хамааты албан-хаакчының чылдың алыр төлевирлиг шөлээзи төлевирлиг кол шөлээден болгаш төлевирлиг немелде шөлээлерден тургустунар.

2. Хамааты албанының берге, хоралыг болгаш (азы) айыылдыг байдалдары-биле холбаштыр, ооң иштинде Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш оларга деңнештирген черлерге албан ажылы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр хамааты албан-хаакчыга чыл санында немелде төлевирлиг шөлээни бээр.

3.Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчызынга чылда чаңгыс катап бээр төлевирлиг шөлээзин берип турда, ийи айның акша-шалыңы хемчээлге чаңгыс удааның дузаламчызын чорудар.

20 үүл. Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчызының төлевирлиг немелде шөлээлери

1. Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчызынга федералдыг хоойлужудулгада тодарадып турарын езугаар хемчээлге хөй чылдарда ажылдааны дээш төлевирлиг немелде шөлээни бээр.

2. Тыва Республиканың нормалаваан албан ажылдыг хүннүг күрүнеиң хамааты албан-хаакчыларынга төлевирлиг немелде шөлээни бээр, ооң үргүлчүлээшкинин Тыва Республиканың күрүне органының албан чурумунуң дүрүмнерин езугаар тодарадыр болгаш ол календарлыг үш хонуктан эвээш болур.

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарында албан-дужаалдарда күрүнеиң хамааты албан-хаакчыларынга нормалаваан ажылдаар хүн дээш төлевирлиг немелде шөлээниң чурумун болгаш негелделерин (ооң иштинде ниити уламчылаашкынын) Тыва Республиканың Улуг Хуралының чогуур палаталарының даргалары, Тыва Республиканың күрүнеиң өске-даа хамааты албан-хаакчыларынга — Тыва Республиканың Чазааның Даргазы доктаадыр.

7 ЭГЕ. Хамааты албанын эрттирери

21 үүл. Албан-дужаал регламентизи

1. Хамааты албан-хаакчының профессионал албан ажыл-чорудулгазын ажыл берикчизиниң бадылаары албан-дужаал регламентизинге дүүштүр боттандырар болгаш күрүне органының административтиг регламентизиниң чарылбас кезээ болур.

2. Албан-дужаал регламентизинге хамааржыр үүлдер болза:

1) хамааты албанының чогуур албан-дужаалында ажылдап турар хамааты албан-хаакчыга тургузар билиг, мергежил деңнелинге, а ол ышкаш эртеминге, хамааты албан штадынга хамаарышкан квалификация негелделери (күрүне албанының өске хевирлериниң) азы мергежил аайы-биле ажылынга стажы, ажыл дуржулгазы;

2) күрүне органының административтиг регламентизинге, күрүне органының структурлуг адырының сорулгаларынга болгаш эргелеринге база хамааты албанында ээлеп турары албан-дужаалдың онзагай талаларынга дүүштүр албан-дужаал хүлээлгелерин күүсетпээни (болур-чогууру-биле күүсетпээни) дээш хамааты албан-хаакчының албан-дужаал хүлээлгелери, эргелери болгаш харыысалгазы;

3) хамааты албан-хаакчының эргелеп-башкарар болгаш өске-даа шиитпирлерни боттускайлаң хүлээп алыр эргезиниң азы хүлээлгезиниң талазы-биле айтырыглар даңзызы;

4) хамааты албан-хаакчының норма эрге-хоойлу актыларының төлевилелдерин азы эргелеп-башкарылга болгаш өске-даа шиитпирлерниң төлевилелдерин белеткээр үеде эрге-хүлээлгелериниң талазы-биле айтырыглар даңзызы;

5) эргелеп-башкарылга болгаш өске-даа шиитпирлерниң төлевилелдерин белеткээриниң, чугаалажып көөрүнүң хуусаалары болгаш чорудуу, ук шиитпирлерни дугуржуп-чөпшээрежириниң болгаш хүлээп алырының чуруму;

6) хамааты албан-хаакчының албан-дужаал хүлээлгелерин күүседип тургаш, күрүнеиң ол-ла органының хамааты албан-хаакчылары-биле, күрүнеиң өске хамааты албан-хаакчылары-биле, өске хамаатылар болгаш организациялар-биле албан кады ажылдажылгазының чуруму;

7) күрүне органының административтиг регламентизинге дүүштүр хамаатыларга болгаш организацияларга көргүзер күрүне ачы-дузазының даңзызы;

8) хамааты албан-хаакчының профессионал ажыл-чорудулгазының ажыктыг болгаш үре-түңнелдиг көргүзүглери.

3. Хамааты албан-дужаалдарында хостуг черлер дуглаар конкурстар эрттиреде аттестацияны, квалификация экзаменин, хамааты албан-хаакчының профессионал ажыл-чорудулгазының планнаашкынын езугаар албан-дужаал регламентизиниң дүрүмүн барымдаалаар.

4. Хамааты албан-хаакчының албан-дужаал регламентизин күүсеткен түңнелдерни хамааты албанның албан-дужаалдарында хостуг черлерни дуглаар конкурстар эрттиреде азы хамааты албан-хаакчыны кадр курлавырынга киирерде, аттестация, квалификация экзамени эрттиреде, ооң профессионал ажыл-чорудулгазын үнелеп көөрде азы хамааты албан-хаакчыны шаңнап-мактаарда барымдаалаар.

5. Чижек албан-дужаал регламентилерин күрүне албанын эргелеп-башкарар талазы-биле чогуур орган бадылаар.

22 үүл. Хамааты албан-хаакчыларның аттестациязы

1. Хамааты албан-хаакчыларга аттестацияны оларның күрүнеиң хамааты албан-дужаалдарынга дүгжүп азы дүүшпейн турарын тодарадыры-биле чорудар.

2. Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчы аттестациязын "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлузунга дүүштүр чорудар.

23 үүл. Квалификация экзамени

Квалификация экзаменин доктааткан хевир езугаар хамааты албан-хаакчының билиин, шынарын, мөзүзүн үнелеп көөр сорулга-биле "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлузунга дүүштүр конкурс азы аттестация комиссиязы чорудар.

8 ЭГЕ. Хамааты албан-хаакчының күш-ажыл төлевири

24 үүл. Хамааты албан-хаакчының акша төлевири

1. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлузунга дүүштүр хамааты албан-хаакчының акша төлевири болза ооң хамааты албан-дужаалынга дүүштүр айда алыр шалыңы (моон ыңай албан-дужаал шалыңы дээн)болур, хамааты албан-хаакчының айда алыр шалыңы ооң дужаалынга, а ол ышкаш база айда алыр өскедаа немелде төлевирлерден тургустунар.

2. Хамааты албан-хаакчының айда алыр шалыңын, эрге-дужаалы дээш немелде төлевирлерниң хемчээлдерин Тыва Республиканың Хоойлузу-биле доктаадыр.

3. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлузунга дүүштүр хамааты албанының онзагай байдалдары дээш ай санында немелде төлевирлерин төлээриниң чурумун, а ол ышкаш материалдыг дузаламчы төлевирлериниң негелдезин, материалдыг дузаламчы төлевирлериниң чурумун ажыл берикчизиниң төлээзи тодарадыр.

4. Хамааты албан-хаакчыларга федералдыг хоойлуларга өске-даа норма-чижек актыларынга дүүштүр өске-даа төлевирлерни кылыр.

5. Тыва Республиканың хамааты албанының албан-дужаалдарынга шалың хемчээлдерин өстүрерин (индексация) инфляция (хереглел) өртектерин барымдаалап, Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр улгаттырар.

25 үүл. Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчыларының болгаш күрүне органнарының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң фондузу

1. Хамааты албан-хаакчыларның күш-ажыл төлевириниң фондузу болгаш хамааты албан-хаакчының албан-дужаалдарынга хамаарышпас албан-дужаалдарда ажылдап турар ажылдакчыларның күш-ажыл төлевири болза Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчыларының болгаш күрүне органнарының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң фондузу болур.

4. Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчыларының күш-ажыл төлевириниң фондузун болгаш Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албанының албан-дужаалдарынга хамаарышпас албан-дужаалдарда ажылдакчыларның күш-ажыл төлевириниң фондузун Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 51 үүлүн барымдаалап, Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр доктаадыр.

9 ЭГЕ. Хамааты албанынга күрүнеиң магадылалдары

26 үүл. Хамааты албан-хаакчыларның кол күрүне магадылалдары

1. Хамааты албан-хаакчыларның эрге-хоойлу болгаш социал камгалалын хандырары-биле, боттарының хүлээлгелерин оларның эки күүседирин чедип алыры-биле, хамааты албанның кадрларының профессионал составын быжыглаары-биле база бо хоойлуда болгаш өске-даа норма-чижек актыларында доктааткан кызыгаарлаашкыннарны кызырары-биле хамааты албан-хаакчыларга магадылаар үүлдер болза:

1) күш-ажыл төлевиринге дең байдалдарны тургузары,бир эвес бо хоойлуда өске үүлдерни айытпаан болза, хамааты албанның чогуур албан-дужаалдарынга ажылдаан үеде профессионал ажыл-чорудулганың ажыктыг түңнелдерин үнелээр көргүзүглерни шүүштүрүп деңнээр;

2) хамааты албан-хаакчының акша төлевирин чогуур үезинде болгаш долу хемчээлге төлээри;

3) албан-дужаал регламентизинге дүүштүр албан-дужаал хүлээлгелерин хандырып турар ындыг хамааты албанны эрттиреринi хандырары;

4. Ажыл шагының чогуур уламчылаашкынын, дыштаныр хүннерни болгаш ажылдавас байырлал хүннерин,чыл санында кол болгаш немелде шөлээлерни бээрин хандырып турар дыштанылга;

5) хамааты албан-хаакчының болгаш ооң өг-бүлезиниң кежигүннериниң, ооң иштинде "Россия Федерациязының күрүне албан-хаакчыларының медицина камгаладылгазының дугайында" Федералдыг хоойлуга болгаш бо хоойлуга дүүштүр, ачы-хавыяазы дээш пенсияже күрүне албан-хаакчызы үнгенде хамааты албан-хаакчызынга медицина камгаладылгазы;

6) хамааты албанын эрттирип турар үеде аараан азы ажылдаар аргазын оскунган таварылгада күрүнеиң ыяап-ла социал камгаладылгазы азы ажылдаар аргазын түр оскунганда, а ол ышкаш Федералдыг хоойлуга дүүштүр специализастаан кадык камгалал албан черлеринге эмчи шинчилгези эртип турган үеде акша төлевирин хевээр арттырары;

7) Тыва Республиканың хоойлузунда доктааткан таварылгаларда күрүнеиң ыяапла камгаладылгазының талазы-биле төлевирлерни бүгү хемчээлдерге төлээри;

8) албан командировкаларынга холбашкан чарыгдалдарны төлээри. Хамааты албан-хаакчының командировка баар чурумун болгаш негелделерин Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле доктаадыр;

9) хамааты албан-хаакчызын болгаш ооң өг-бүлезиниң кежигүннерин күрүнеиң өске органынче шилчидеринге холбашкан чарыгдалдарны төлээри. Хамааты албан-хаакчының чарыгдалдарын төлээриниң чурумун болгаш негелделерин Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле доктаадыр;

10) оларның албан-дужаал хүлээлгелеринге холбашкан ажылдарны күүседир үеде күчүлээшкинден,кыжаныышкындан болгаш хоойлуга чөрүшкек өске-даа үүлгедиглерден хамааты албан-хаакчызын болгаш оларның өг-бүле кежигүннерин Федералдыг хоойлуда көрдүнген чурумну болгаш негелделерни езугаар камгалаары;

11) күрүне албаны эрттирген хамаатыларның болгаш оларның өг-бүле кежигүннериниң пенсияларын "Россия Федерациязының хамаатыларының күрүнеден пенсия хандырылгазының дугайында" Федералдыг хоойлузунда доктааткан чурумну болгаш негелделерни езугаар хандырары, а ол ышкаш Тыва Республиканың норма эрге актыларынга дүүштүр күрүне пенсиязынга немелде төлевирлерни чорудары.

2. Хамааты албан-хаакчыны күрүне албан-дужаалындан хостаан таварылгада, тус чер бот-башкарылга органында соңгулдалыг албан-дужаалга соңгуткан, Профессионалдар эвилелиниң төлевирлиг албан-дужаалынга, ооң иштинде профэвилел эге организациязының соңгулдалыг органынга соңгуткан таварылгада ындыг хамааты албан-хаакчыларга пенсия хандырылгазын олар боттары шилип алыр.

3. Хамааты албан-хаакчыларга хоойлуда

доктаатканын езугаар өске-даа магадылалдарны бээр.

27 үүл. Хамааты албан-хаакчыларга күрүнеиң немелде магадылалдары

Чамдык байдалдарда хамааты албан-хаакчыларга бо хоойлуда азы Тыва Республиканың өске-даа норма эрге актыларында көрдүнген эргелерни берип болур:

1) профессионал эде белеткээр, мергежилин бедидер болгаш стажировка эртер үеде хамааты албан-дужаалын хевээр арттырар болгаш акша төлевирин бээр;

2) ажылдап турары хамааты албан-дужаалының категориязынга болгаш бөлүүнге хамаарыштыр хүлээлгезин күүседир үеде транспорт хандырылгазы, а ол ышкаш албан сорулгаларынга хууда транспортун ажыглааны дээш компенсация кылдыр чарыгдалдарны төлээри, ону Тыва Республиканың доктаалында айыткан чурум езугаар боттандырар;

3) "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" федералдыг Хоойлунуң 31 үүлүнге дүүштүр күрүне органын эде организастаан азы дүжүрген азы хамааты албанының дужаалдарын кызырган таварылгада хамааты албанының өске дужаалдарынга ажылдаары;

4) Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры чурумга болгаш негелделерге дүүштүр хамааты албаны эрттирип турган бүгү үезинде чурталга шөлү садып алыр субсидияны бир катап бээри;

5) күрүнеиң өске-даа магадылалдары.

28 үүл. Организацияны дүжүргенинге, ажылдакчылар штадын болгаш санын кызырганынга холбаштыр Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчыларынга күрүне магадылалдары

Организациялар ажылдакчыларының штадын азы санын кызырганынга холбаштыр Кыдыкы Соңгу чүк болгаш аңаа деннээн районнарда турар организацияларда ажылындан үнген Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчыларынга олар ажылга кирип турар үеде, ынчалза-даа алды айдан ажыг эвес үеде, айда алыр ортумак шалыңы,айда ортумак пособиези хевээр артар.

Айда алыр пособиени болгаш айда ортумак ажыл төлевирин ажылдап турган черинде ажыл берикчизиниң хөреңгизиниң күсели-биле төлээр.

10 ЭГЕ. Шаңнап-мактаары. Хамааты албанының сагылга-чуруму

29 үүл. Хамааты албанынга шаңнап-мактаары

1. Хамааты албанынга үре-түннелдиг болгаш ажыктыг ажылы дээш хамааты албан-хаакчыларын дараазында шаңнал-макталдарга киирер:

1) бир удааның шаңналын төлевишаан, Тыва Республиканың күрүне органының өөрүп четтириишкинин чарлаары;

2) бир удааның шаңналын төлевишаан азы үнелиг белекти тывыспышаан, күрүне органының хүндүлел бижии-биле шаңнаары;

3) бир удааның шаңналын төлевишаан, Тыва Республиканың күрүне албанының өскедаа шаңнал-макталдарын тыпсыры;

4) бо үүлдүң 4 кезээнде тодараткан хемчээлге дүүштүр ачы-хавыяазы дээш күрүне пенсиязынче үнгенинге холбаштыр бир удааның шаңнал акшазын төлээри.

2. Бо үүлдүң 1 кезээниң 1—4 пунктуларынга дүүштүр хамааты албан-хаакчызын шаңнап-мактаар дугайында шиитпирни ажыл берикчизиниң төлээзи хүлээп алыр.

3. Бо үүлдүң 1 кезээнде 1—4 пунктуларда көрдүнген бир удааның шаңнал-макталының төлевирин хамааты албан-хаакчыларның күш-ажыл төлевир фондузунда доктааткан чурумга болгаш хемчээлге дүүштүр ажыл берикчизи бадылаар.

4. Бо үүлдүң 1 кезээниң 4 пунктузунда көрдүнген бир удааның шаңнал-макталын алыр эргени хамааты албан-хаакчызынга берип турар албан (ажыл) стажынга хамааты албанынга ачы-хавыяазы дээш албан-дужаал шалыңынга ай санындагы немелделерни доктаадырда барымдаалаар, албан (ажыл) үелерин киирер. Бо макталды хамааты албан-хаакчызынга айыткан стажтың долу чыл бүрүзү дээш хамааты албан-хаакчызының айда алыр шалыңының чартыын төлээр болгаш хамааты албан-хаакчызының алды айда алган шалыңындан ашпас болур.

5. Бо үүлдүң 1 кезээниң 1—4 пунктуларынга дүүштүр хамааты албан-хаакчызын мактаар азы шаңнаар дугайында шиитпирни Тыва Республиканың күрүне органының эргехоойлу актыларын езугаар үндүрер.

6. Хамааты албан-хаакчызын мактаар азы шаңнаар дугайында чогуур бижимелди ооң күш-ажыл дептеринге болгаш хууда херээнге киирер.

7. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 55 үүлүнүң 1 кезээниң 5—9 пунктуларында көрдүнген, хамааты албаны дээш макталдарны болгаш шаңналдарны ажыглаарының чурумун, негелделерин болгаш уржуктарын Россия Федерациязының үстүнде айыткан Федералдыг хоойлузу болгаш өске-даа норма эрге актылары-биле доктаадыр.

30 үүл. Хамааты албанынга албан сагылга-чуруму

1. Хамааты албанынга албан сагылга-чуруму—"Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" федералдыг Хоойлузунга, федералдыг өске-даа хоойлуларга, өске-даа норма эрге актыларынга, күрүне органының норма актыларынга база албан керээзинге дүүштүр доктааткан күрүне органының болгаш албан-дужаал регламентизиниң негелделерин сагыыры-биле хамааты албан-хаакчының ыяап-да күүседир хүлээлгези болур.

2. Ажыл берикчизиниң төлээзи "Россия Федерациязының күрүнеиң албан-хаакчызының дугайында" Федералдыг хоойлузунга, федералдыг өске-даа хоойлуларга, хамааты албанының дугайында өске-даа норма эрге актыларынга, күрүне албанының норма актыларынга база албан керээзинге дүүштүр албанның сагылга-чурумун хамааты албан-хаакчызының сагыырынга эргежок чугула байдалдарны тургузар хүлээлгелиг.

3. Күрүне органының албан чурумун күрүне органының албан (ажыл) чурумун болгаш дыштаныр үезин айтып турар норма актыларыбиле тодарадыр.

4. Күрүне органының албан чурумун күрүнеиң ук органының соңгулдалыг профэвилел органының бодалын барымдаалап, ажыл берикчизиниң төлээзи бадылаар.

31 үүл. Сагылга-чурум хемчеглери

1. Сагылга-чурумну хажытканы дээш, биригээр чугаалаарга, албан-хүлээлгелерин бодунуң буруузу-биле күүсетпээни азы болур-чогуурубиле күүсетпээни дээш "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" айыткан дараазында сагылга-чурум хемчеглерин ажыл берикчизиниң төлээзи ажыглап болур:

1) сагындырыг;

2) доңгулда;

3) албан-дужаалынга долу дүүшпезиниң дугайында сагындырыг;

4) хамааты албанында дужаалындан хостаары;

5) "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 2 пунктузунда, 3 пунктунуң адаккы "а"-"г" пунктуларында, 37 үүлдүң 1 кезээниң 5 болгаш 6 пунктуларында доктааткан негелдеге дүүштүр ажылындан үндүрери.

2. Сагылга-чурумну хажытканы дээш үүгле чаңгыс хемчегни онаар.

32 үүл. Албан хыналдазы

1. Албан хыналдазын ажыл берикчизиниң төлээзиниң шиитпирин азы хамааты албан-хаакчызының бижимел билдириишкинин езугаар чорудар.

2. Албан хыналдазын "Россия федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлунуң негелделеринге дүүштүр чорудар.

11 ЭГЕ. Хамааты албанының кадр составын тургузары

33 үүл. Хамааты албанының кадр составының принциптери болгаш мурнады көрген угланыышкыннары

1. Күрүне албанынга хамааты албанының кадр составын тургузарын дараазында принциптерге үндезилеп хандырар:

1) хамааты албанының албан-дужаалынга албан-хаакчыны томуйлаарда оларның профессионал ажыл-чорудулгага ачы-хавыяазын болгаш ажыл-агыйжы шынарын барымдаалаар;

2) хамааты албан-хаакчыларның профессионал мергежилин сайзыраңгайжыдар.

2. Хамааты албанның кадр составын тургузарынга мурнады көрген угланыышкыннар болза:

1) хамааты албан-хаакчыларның профессионал белеткели, оларны эде белеткээри болгаш хамааты албан-хаакчыларның профессионал сайзырал программазынга дүүштүр стажировка эрттирери;

2) конкурска үндезилээш, хамааты албан-хаакчыларның албан-дужаалга өзүлдезинге дузалаары;

3) хамааты албан-хаакчыларга ротация;

4) конкурс үндезининге база ону ажыктыг ажыглаарынга үндезилээш, кадр курлавырын тургузары;

5) аттестация азы квалификация экзамени чоруткаш, хамааты албан-хаакчыларның профессионал ажыл-чорудулгазының түннелдерин үнелээри;

6. хамааты албанынга ажылдап киреринге болгаш ону эрттиреринге амгы үениң кадр технологияларын ажыглаары.

34 үүл. Хамааты албанынга кадрларны профессионал белеткээри

1. Хамааты албанында кадрларның профессионал белеткелин дээди болгаш ортумак профессионал өөредилге черлеринге Федералдыг хоойлуга дүүштүр белеткээр.

2.Өөредилге дооскан соонда тодаргай үениң дургузунда хамааты албанын ыяап-ла эрттирерин айтып турар хамааты албанның болгаш хамаатының аразында өөредилге керээзин чарарын конкурс езугаар,Тыва Республиканың хоойлузунда айыткан чурумбиле чорудар. Ук керээге дүүштүр база профессионал өөредилге чери-биле күрүне органының аразында дугурушканын езугаар күрүнеиң ол органынга практика болгаш стажировка өөредилгезин организастаар.

3. Хамааты албанынга кадрлар белеткээриниң таарыштырылгазын күрүне албанын эргелеп-башкарар талазы-биле чогуур органы боттандырар.

35 үүл. Хамааты албан-хаакчыларны профессионал эде белеткээринге, мергежилин бедидеринге болгаш стажировка эрттиреринге күрүне чагыы

1. Хамааты албан-хаакчыларны ээлчеглиг чылда профессионал белеткээринге, мергежилин бедидеринге болгаш стажировка эрттиреринге хамааржыр үүлдер болза:

1) хамааты албан-хаакчыларны профессионал эде белеткээринге күрүне чагыы;

2) хамааты албан-хаакчыларның мергежилин бедидеринге болгаш стажировка эрттиреринге күрүне чагыы;

2. Күрүне органнары үстүнде айыткан күрүне чагыын хамааты албан-хаакчыларның профессионал эде белеткелин болгаш мергежилин бедидер эргелиг профессионал өөредилге черинге киирер.

3. Күрүне органнары айыткан күрүне чагыын күрүне органнарының болгаш оларның специализациязының эрге-байдалдарын барымдаалап, күрүне органын эргелеп-башкарар чогуур орган-биле сүмележип дугурушкаш, хамааты албанның дужаалдарының талазыбиле профессионал өөредилге байдалын барымдаалап боттандырар.

4. Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчыларын профессионал эде белеткээр, мергежилин бедидер, стажировка эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың күрүне чагыын ону боттандырарының чурумун, хемчээлин болгаш структуразын кииришкир "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 64 үүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар.

5. Хамааты албан-хаакчыларны профессионал эде белеткээр, мергежилин бедидер, стажировка эрттирер күрүне чагыын киирерин күрүне албанын хөгжүдер программаларны барымдаалап, "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлуга дүүштүр боттандырар.

36 үүл. Хамааты албанынга кадрлар курлавыры

1. Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчыларының ниити реестрин, хамааты албан-хаакчыларның (хамаатыларның) билдириишкиннерин барымдаалап, конкурс езугаар хамааты албанның дужаалдарын дуглаар Тыва Республиканың кадр курлавырын болгаш Тыва Республиканың күрүне органының кадр курлавырын (моон ыңай кадр курлавыры дээн) тургузар.

Кадр курлавырларын "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлузунга дүүштүр база тургузуп болур.

2. Тыва Республиканың кадр курлавырынга хамааты албан-хаакчыны (хамаатыны) киирерин Тыва Республиканың күрүне албанын эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне органының эрге-хоойлу актызы-биле, а күрүне органының кадр курлавырынга—күрүне органының эргехоойлу актызы-биле киирер,хамааты албан-хаакчының хууда херээнге албан-хаакчының ажыл-чорудулгазын бадыткап турар документилерни киир бижиир.

3. Хамааты албанынга кадр курлавырларының дугайында Дүрүмнү Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар.

12 ЭГЕ. Хамааты албанын акшаландырары. Хамааты албанын сайзырадырының программалары

37 үүл. Хамааты албанын акшаландырары

Тыва Республиканың хамааты албанын акшаландырарын бо хоойлуда болгаш Тыва Республиканың өске-даа норма эрге актыларында тодараткан чурумну езугаар Тыва Республиканың республика бюджединиң хөреңгизиниң күсели-биле боттандырар.

38 үүл. Хамааты албанны сайзырадырының программалары

1. Тыва Республиканың хамааты албанының сайзыралын Тыва Республиканың хамааты албанын сайзырадыр программаларны езугаар боттандырар.

2. Тыва Республиканың күрүне органнарының аппараттарының ажыл-чорудулгазының болгаш хамааты албан-хаакчыларның профессионал ажыл-чорудулгазының ажыктыг болурун сайзыраңгайжыдар сорулга-биле күрүнеиң аңгы органынга азы ооң бот-тускайлаң структура салбырынга хамааты албанын сайзыраңгайжыдар программаларга дүүштүр шенелделерни чорудуп болур.

3. Тыва Республиканың аңгы күрүне органынга азы ооң бот-тускайлаң салбырынга хамааты албанын сайзыраңгайжыдар программаларга дүүштүр шенелделер эрттиреринiң чурумун, негелделерин болгаш хуусаазын Тыва Республиканың Чазааның доктаалыбиле доктаадыр.

13 ЭГЕ. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Россия Федерациязының хоойлужудулгазын сагыыры дээш күрүне хайгааралы болгаш контролю

39 үүл. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Россия Федерациязының хоойлужудулгазын сагыыры дээш күрүне хайгааралының болгаш контролюнуң органы

1. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Россия Федерациязының хоойлужудулгазын сагыыры дээш күрүне хайгааралын болгаш ведомстводан дашкаар контролюн Россия Федерациязының федералдыг хоойлулары болгаш өскедаа норма эрге актылары-биле тускай төлээлеткен күрүне органы боттандырар.

2. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында". Россия Федерациязының хоойлужудулгазын сагыыры дээш ведомство иштинге контрольду ведомствога хамаарышкан күрүне органнарынга федералдыг күрүне органнары болгаш Тыва Республиканың күрүне органнары боттандырар.

40 үүл. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Россия Федерациязының хоойлужудулгазын хажытканы дээш харыысалга

"Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Россия Федерациязының хоойлужудулгазын хажыткан буруулуг кижилерге "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" федералдыг хоойлужудулгазында доктааткан чурумну езугаар харыысалга онаар.

14 ЭГЕ. Бо хоойлунуң күштүг бооп эгелээри

41 үүл. Бо хоойлунуң күштүг бооп эгелээри

1. Бо хоойлунуң 24,25 болгаш 29 үүлдериндеи аңгыда –өске кезээ ону албан езузубиле парлаан хүнден күштүг бооп эгелээр.

2. Бо хоойлунуң 24,25 болгаш 29 үүлдери Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчыларын акшаландырар дугайында Тыва Республиканың чогуур хоойлузу күштүг бооп эгелээр үеден күштүг болур.

3. Бо хоойлунуң күштүг бооп эгелээр хүнүнде доктааткан негелделер күрүне албан-хаакчыларынга албан шалыңының, акша шаңналдарының доктааткан немелделериниң, оларны өске-даа төлевирлерге күштүг болгаш Тыва Республиканың норма эрге актылары күштүг болгуже база күштүг болур, ол хемчээлдерни Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты албан-хаакчыларының акша төлевирин бо хоойлуну езугаар ажылдап кылган.

4. "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлуга база бо хоойлуга дүүштүр бо хоойлунуң күштүг бооп эгелээр хүнүнде күрүне албан-хаакчыларынга доктааткан акша төлевириниң хемчээли эвээжевес.

5. Хамааты албанының дужаалдар аайыбиле моон мурнунда Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчыларынга тывыскан квалификация разрядтарын бо хоойлунуң 8 үүлү-биле солаан деп санаар.

6. Хамааты албанынга ачы-хавыяазы дээш албан шалыңынга ай санындагы немелделерни тургузары-биле "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлуга болгаш бо хоойлуга дүүштүр хамааты албаны дээш шаңнап-мактаары-биле чыл санында немелде шөлээ төлевирин, ай санында немелделерин хамааты албанының стажынга киирерде мурнундагы ажылдың (албанның) үелерин киир санаар.

7. Амгы Федералдыг хоойлуга дүүштүр хүлээп көрген, күрүне албан-хаакчыларының медицина болгаш санатор-курорт хандырылгазының негелделерин хамааты албан-хаакчыларның бо Федералдыг хоойлузунга дүүштүр шиитпирлээр, хамааты албан-хаакчыларга болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннеринге, ооң иштинде күрүне албан-хаакчылары ачы-хавыяазы дээш пенсияже үнген соонда Россия Федерациязының күрүнеиң албан-хаакчыларының медицина камгаладылгазының дугайында Федералдыг хоойлузу күштүг болгуже хевээр артар.

8. Күрүне албан-хаакчыларының күрүне пенсиязынга чедир төлээшкинни Россия Федерациязының албан эрттирген хамаатыларының болгаш оларның өг-бүлелериниң дугайында Федералдыг хоойлу күштүг болгуже хевээр артар.

42 үүл. Бо хоойлунуң таарыштырбааны күрүнеиң хамааты албан айтырыглары

Бо хоойлу-биле таарыштырбаан, Тыва Республиканың күрүнеиң хамааты айтырыгларын "Россия Федерациязының күрүнеиң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлузунда көрген чурумну, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын, өске-даа эрге-хоойлу актыларыбиле таарыштырарын чөпшээрээр.

43 үүл. Бо хоойлунуң күштүг бооп эгелээн хүнүнден эгелээш, күш чок болган деп санаар хоойлулар болза:

Тыва Республиканың "Күрүне албанының дугайында" 1997 чылдың март 18-те № 728 Хоойлузу;

"Күрүне албанының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга немелделер киирер дугайында" Тыва Республиканың 1997 чылдың декабрь 19-та № 954 Хоойлузу;

"Күрүне албанының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында" Тыва Республиканың 2000 чылдың декабрь 18-те № 834 Хоойлузу;

"Күрүне албанының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында" Тыва Республиканың 2004 чылдың апрель 3-те № 657 УХ-1 Хоойлузу.

Бойдус болгаш киржи

СОҢГААРЛАДЫП БОЛБАС ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫР

Апрель 22-де Тыва Республиканың арга-арыг фондузунга арга-арыг өрттерин өжүрерин организастаарының айтырыгларының талазы-биле республиканың арга-арыг ажылдакчыларының хуралы болуп эрткен. Хуралга ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол, Чазак Даргазының оралакчызы С.А. Барыбин болгаш хамаарылгалыг яамыларның, ведомстволарның удуртукчулары, кожуун чагыргаларының даргалары база республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң ажылдакчылары киришкен.

Хуралды ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол башкарып эрттирген. Хуралга улуг илеткелдер-даа кылбаан, ону «Төгерик стол» хевирлиг эрттиргени дыка эптиг болган. Республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң удуртукчузу С.В. Сапелкин бо чылдың арга-арыг өрттеринге белеткел ажылдарының канчаар чоруп турарының дугайында хуралдың киржикчилеринге кыска илеткелди кылган.

Бо чылдың март 30-де Красноярск хоорайга РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзиниң аппарадының ажылдакчыларының болгаш Россияның Онза байдалдар яамызының Сибирь девискээринде кезээниң удуртулга составының киржилгези-биле «2005 чылдың арга-арыг өрттеринге белеткел ажылдарының чоруп турары болгаш кол тургустунуп турар айтырыглар база ону шиитпирлээри» деп айтырыглыг болуп эрткен хуралга бистиң республикадан ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.В. Брокерт, республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң удуртукчузу С.В. Сапелкин,РФ-тиң Онза байдалдар яамызының кол эргелелиниң Тыва Республика талазы-биле начальнигиниң оралакчызы Е.Д. Байыр-оол киришкеш, келгеннер.

С.В. Сапелкин бодунуң чугаазынга РФ-тиң Арга-арыг кодекизиниң 47, 100-кү чүүлдеринге дүүштүр 2004 чылдың декабрь 29-та №199-ФЗ «Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнарының хүлээлгезиниң калбарганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер киирер база Россия Федерациязының муниципалдыг тургузугларының тус черге шиитпирлээр айтырыгларының даңзызының калбарганының дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр арга-арыг өрттерин өжүрери Россия Федерациязының субъектилеринге онаажып турар, тодаргайлааргa, бистиң республиканың Чазааанга ол айтырыг тургустунар.

Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле азы арга-арыг өрттерин өжүрер ажылды организастаарын ТР-ниң Чазааның 2005 чылдың март 28-те №382 доктаалы-биле республиканың арга-арыг фондузунуң девискээринге арга-арыг өрттерин өжүрерин организастаар эрге-хүлээлгени ТР-ниң Бойдус ажыглал яамызынга хүлээндирген. Амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр республиканың арга-арыг фондузунга арга-арыг өрттерин өжүрерин организастаар талазы-биле ТР-ниң Чазаа биле Россия Федерациязының Арга-арыг ажыл-агыйының федералдыг агентилели-биле дугуржулга чардынган.

ТР-ниң Чазааның 2005 чылдың март 28-те №382 доктаалын күүседир сорулга-биле республика девискээринге арга-арыг өрттерин өжүрерин организастаар талазы-биле Бойдус ажыглал яамызы биле республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң аразында дугуржулга чардынган болгаш ооң-биле чергелештар Бойдус ажыглал яамызы-биле республиканың арга-арыг ажыл-агыйлары база керээни чарган.

2005 чылдың өрт сезонунуң бетинде республиканың 10 арга-арыг ажыл-агыйларын, 32 лесничестволарны белениниң байдалынга тургускан. Өртке удур ажыглаар 19 өрт-химия станцияларының 17-зин белен байдалга тургускан.Өрт хайгааараар 18 постуларны дерип белеткээн, оларның 15-и эң бедик черлерде. Кывар-чаар материалдарның 47 тонна курлавырын, өрт өжүрериниң күштүг 17 бөлүктерин, эки туранның 26 дружиналарын тургускан. Өрт өжүреринге 16 тракторларны септеп белеткээн,14 арга-арыг өрттеринге ажыглаар мотопомпаларны, 19 өрт доскаарларын тургускан.

Республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң удуртукчузу С.В. Сапелкин бо чылдың өрт сезонунга белеткел ажылдарын чугаалап тургаш, федералдыг бюджеттен кээп турар акша-хөреңгиге кысказы-биле доктааган. Федералдыг бюджеттен 9 млн. рубль кээри көрдүнген турган. Апрель 20-ге чедир 3,6 млн. рубль келген. Ол акша-биле 160 муң рубльге эм-таң аймаан,1,0 млн.рубльге артык кезектерни, 200 муң рубльге ыяш хирээлерин болгаш өске-даа дериг-херекселдерни садып алган.

Республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилели 2005 чылдың часкы өрттеринге белеткел ажылдарының талазы-биле дужаалды үндүрген, өртке удур ап чорудар хемчеглерниң планын бадылаан. Кожуун чагыргалары тус черде турар арга-арыг ажыл-агыйлары-биле арга-арыг өрттеринге удур кады ажылдажылганың план хемчеглерин бадылап, хуралдарны эрттирген.Ынчалза-даа Чеди-Хөл, Таңды,Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга кожууннар арга-арыг өрттеринге удур демисежириниң план хемчеглерин ам-даа хүлээп албаан болуп турар.

Апрель 20-ниң байдалы-биле алырга, республика девискээринге 1758,8 га черге 8 арга-арыг өрттери болган. Ол арга-арыг өрттерин өжүреринге 71 арга-арыг камгалалының ажылдакчылары, техниканың 18 хевирлери киришкен. Сес арга-арыг өрттериниң 3-ү Каа-Хем кожууннуң девискээринге, 5-и Балгазынның хадылыг арга-арыынга болган. Бо чылгы өрттер эрткен чылдың деңнелинден эрте эгелээнин С.В. Сапелкин илеткелинге демдеглээн.

Россияның агаар медээзи бээр төптүң берип турар дыңнадыы-биле алырга, бо чылын Сибирь девискээринге кончуг изиг болуп, каңдаашкын болуп болур деп турар. Ынчангаш арга-арыг өрттерин баш удур өжүрер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алырын С.В. Сапелкин арга-арыг ажыл-агыйларының удуртукчуларынга сагындырып чугаалаан.

Тыва Республиканың бо чылгы бюджединде арга-арыг өрттерин өжүрер талазы-биле акша-хөреңги көрдүнмээн болганы кайгамчык. Республика девискээрин агаардан хайгааараарынга бо чылын 230 шак ужудуушкунну бергени чогуур негелдеге дүүшпейн турарын С.В.Сапелкин база демдеглээн.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол хуралды башкарып эрттирип тургаш, бойдуска хамаарылгалыг республиканың кол албан черлериниң удуртукчуларын тургузуп, оларның белеткелин сонуургаан. Туранның арга-арыг ажыл-агыйының директору В.М.Шейбин бодунуң саналынга хову өрттеринче кичээнгейни угландырган. Кандыг-даа контроль чок саваңны, сигенни өрттедип турар. Арга-арыг өрттери-биле демиселди бир дугаарында кожуун, суму чагыргалары кичээнгейге алырын сүмелээн.

Барыын-Хемчиктиң арга-арыг ажыл-агыйының кол лесничийи Михаил Хомушку арга-арыг ажыл-агыйларын өрт өжүрер дериг-херекселдер-биле хандырарын дилээн. Эрзин кожуун чагыргазының даргазы А.Ч. Комбу бодунуң саналынга часкы өрттерге удур белеткел ажылдарын чорудар талазы-биле доктаалды хүлээп ап,керээни чарганын демдеглээн. Кывар-чаар материалдың курлавырын тургузары бергедеп турар. Кожуунну суур бүрүзүнде өрт өжүрериниң эки тура дружиналарын тургускан, оларның өөредилгезин организастаары чугула дээрзин айыткаш, республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилели бодунуң ажылын ак сеткилдиг чорударын чугаалаан.

Агаардан хайгаарал чорудар Красноярскиниң авиабаазазының Кызылда авиаотрядының начальниги В.В. Лесковтуң адынга чидиг шугумчүлелдерни «Тываның агаар шугумнары»ААН-ниң чиңгине директору С.С. Күжүгет, Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң удуртукчузунуң оралакчызы В.И. Шишкин кылганнар. Санал берген арга-арыг ажыл-агый ажылдакчылары акшаны Кызылга тудуп чытпайн, кожууннарынга бээрин дилээннер. Хуралга республиканың Арга-арыг курлавырларының агентилелиниң директору В.И. Каңзай, РФ-тиң Онза байдалдар яамызының кол эргелелиниң Тыва Республика талазы-биле начальнигиниң оралакчызы В.Д. Сирин, Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң директору Н.М. Монгуш болгаш өскелер-даа санал берген.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол хуралдың түңнелин үндүрүп тургаш, өрт болган таварылгада ону улгаттырбайн, бүгү күштү мөөннеп тургаш өжүрериниче онза кичээнгейни угландырган. Эң ылаңгыя өртке удур белеткел ажылдарынга чүгле тус черде турар арга-арыг ажыл-агыйлары чорудар эвес, орта кожуун, суму чагыргалары деңге киржирин демдеглээн.

Сергей ХЕРТЕК.

Хүн айтырыында: арга-арыг камгалалы

БИСТИ ӨӨРТҮР

Бурун шагның Бурган номналында Чер-делегейде үш халап барын айтып бижээн. Бирги халап — суг, ийигизи — хат, а үшкүзү — өрт. Бирги, ийиги халап берге-даа болза, бүдүн делегейге улуг хора чедирип шыдавас. Кижилер, аңнар, куштар, өөт-сиген, ыяш-даш дээн чергелиг бүгү-ле чүүлдер оон хоргадаар черлерни тып, амытынныг артып каап болур. Өрт азы от халаптан кандыг-даа амытан чаштынып, амы-тынныг үнүп шыдавас. Ол коргуунчуг үш халап дугайында авам күжүр биче шаамда тоолдап, от-көс-биле ойнавас деп чагып органын амдыгаа дээр утпас мен. Ону сагып, бо назыда кайы хамаанчок от салып-даа чорбаан мен, одаглангаш, ону өжүрүп чоруур мен.

Өрт болган соонда, үгле хүлыйба артып каары кымга-даа билдингир. Ындыг турбуже час келири билек, өрттер ында-мында кыпкан, алдын хүннүң херелдери безин черге четпес апаргылаардыр. Бойдус боду өрттенип турар үве болза, шагда-ла хуюкталып кагбас бе?! Маңаа бистер, кижилер, буруулуг бис.

Маңаа чаңгыс чижектен чугаалап көрейн. Эрткен чылын Калбак-Хады өрттенип турда, доразында чораан кижиниң безин сеткили дүвүрей бээр чорду. Ол улуг өрттүң ыжы булуттардан бедий бергенин Шагаан-Арыгдан, Кызылдан безин эскерип турдувус. Ам ол Хайыракан суурнуң кедээзинде кара-ногаан хадылар чок болдур ийин. Ыяштарның сарбагар будуктары шагжая берген тургулаар. Та чеже куш, аңмең кырылган?! Өрт үндүрген кижиниң холу-ла хоорулзун!

Кончуг-ла-дыр бис. Хамык бойдузувуска хайыра чогувус дам барган. Мен бичиимде Белдир-Кежииниң үстүнден эгелээш, дуу ол көгерип чыдар Хүүле тайгазынга чедир шөйүлген Улуг-Алаакка дайынның кадыг-берге чылдарында чаңгыс-даа өрт үнмээн үве. Сөөлгү он чылда ол ногаан арга шуут шаарарып кагды. Арыг-Үзүү суурдан бадыптарга, өртең алаактан башка каракка көстүр үү-даа чок. Кончуг-ла холу кара улус чоруур үве-дир.

Кады-кожа чурттап чоруур чонун кижи канчап бактаар. Улуг-Хем кожуунда улустуң ажылгырын, карак кызылын Тес-Хемниң Самагалдайда чурттап орар Кара-оол Лопсанович Лапчааның эскерип чугаалап органын чоокта чаа дыңнадым. Ол Ленин орденниң эдилекчизи, арга даамалы Аракчааны сактып, Шагаан-Арыг хоорайның кедээзинде бүдүн дөргүн апарган хадыларны ол кижиниң тараанын онзалап демдеглеп олурду. Бойдуска хумагалыг кижиниң олуртуп кааны ол хадылар ам бистерниң каш-даа салгалдарывыстың караан өөртүр дээрзи билдингир. Арга-арыгларны карак огу дег камгалап, чон-биле кады ажылдап, өрт-куюмнарны баш удур болдурбас хемчеглерни ап келгеннерни маңаа ыыттавас аргажок. Оларга Чаа-Хөл ыяш ажыл-агыйның удуртукчузу Сергей Монгушович Байыр-оолду хамаарыштырып болур. Ооң хайгаарап турар девискээринге сөөлгү үш чылдарда өрт үнмээн. Ол ышкаш Иштии-Хемде Валентин Каң-оолович Ондар өртке удур профилактиктиг хемчеглерни ап, арга кыдыгларын андазын-биле чарар ажылдарны чорудуп турары мактанчыг.

— Арга-арыг өрттерин болдурбас талазы-биле эрткен чылын чамдык боттуг хемчеглерни алган бис—деп, Шагаан-Арыг арга-арыг ажыл-агыйының директору Сергей Михайлович Спирин чугаалааш, — Бо чылын 372 километр черни өртке удур аңдарып турар база чурттакчы чон-биле ажыкчарлыг чугааны кылыр бис – деп немеп кагды. — Эрткен чылдарда болган частырыгларны катаптавас, арга-арыглар өрттерин шуут болдурбазының тускай хемчеглериниң дугайында Улуг-Хем кожуун чагыргазының коллегиязынга чоокта чаа база чугаалашкан. Аңаа бо чылын апрель 1-ден май 1-ге чедир өртке удур шалыпчы айны чарлаан. Шалыпчы ай чоруп турда, чаңгыс-даа кижи шөлээ-чөпшээрел чок арга-эзимнерже кирбес. Бо талазы-биле шыңгыы контрольду арга даамалдары болгаш суму чагыргалары алыр ужурлуг. Часкы, чайгы өрттерниң өскүдүкчүлери кандыг-даа чөпшээрел албаан кижилер боор-дур. Ындыг кижилерни илередип, торгаал онаап, кем-херек-даа оттуруп турган таварылгалар бар. Эрткен чылын он бир кижини чөпшээрел чок арга кезип чорааны дээш кижи бүрүзүнге бир муң рубль түңнүг торгаал онааган бис—деп, Сергей Михайлович түңнеди.

С.М. Спириннiң чугаалап турарын езугаар алырга тайга өрттеринге кол буруулуг кижилер төтчеглекчилер болгаш куу мыйыс чыыр кижилер бооп турар. Ол ышкаш сиген шөлдерин өрттедири арга-арыгларга биче эвес хораны чедирип турарын айтырга, артык эвес.

Арга-арыг ажыл-агыйының ажылдакчылары арга-арыг өрттеринге удур тодаргай хемчеглерни ап-даа турар болза, чедир кылдынмайн турар чүүлдер эвээш эвес. Эң ылаңгыя чон ортузунга суртаал ажылдары дыка кошкак чоруп турар. Арга даамалдары тус черлерниң эрге-чагыргалары-биле демнежип алгаш, хөй-ниитиге даянып ажылдаар болза эки. Шаанда школаларга турган «Ногаан патрульдарның» ам сураа безин читкен деп болур. Оларны катап тургузары чугула апарган. Бо талазы-биле байлак арга-дуржулга Ак-Туруг школазынга турду. Ону арга даамалы турган Кызыл-оол Комбу баштап, суур чоогунга өрт-куюмну үр үениң тургузунда болдурбайн келдилер. Ам безин Ак-Туруг ынчаар өрттер шуут болбайн турарын айтыр апаар. Кижилерниң мээ-медерелинге өрт айыылын болдурбас деп суртаалдың ол хире дээштиг бооп турары-дыр. Өрт-биле оваарымчалыг болуру амыдыралдың негелдези болур ужурлуг.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Улуг-Хем кожуун.

САЛЧАК ТОКАНЫҢ ТӨӨГҮЛҮГ НАМДАРЫ

(Уланчызы. Эгези № 9-13, 40, 41, 43 "Шында").

Дарга чонунуң аразынче доктаамал кирип, аалдарны, суурларны, сүт-бараан фермаларын, хову бригадаларын кезип, адак соонда ажыл-агый удуртулгазынга, көдээ Советке, кожуннуң нам комитединге, күүсекчи комитединге кирип, хамык чүвени боду көрүп, билип алгаштың айтыышкын бээр азы дузалаар чаңчылдыг кижи. Ол орук чоруурда хүнезинин, шай-дузун, аяк-савазын ап алган, хензиг када доктаай каапкаш, шайын, мүнүн боду чолаачызы-биле кады хайындырып ишкеш чоруптар. Орукка чадаг кижи чорза, черле кагбас, машиназынга олуртуп алгаш, таныжып чугаалажыр, ажыл-амыдыралын сонуургаар. Салчак Тока дыштаныр хүннеринде Хавыргага, сөөлзүредир Хербис даанга чон-биле кады хаактап, бедик черлерден сииледип баткылаар кижи.

Ооң очерктерин номчуп орарга, "Тока чон аразында " деп сөстер башка кирер. Ол кандыг-даа кижини боду-биле дөмей көрүп чугаалажыр, бөдүүн, хөглүг, оюн-баштак чугаалыг, хөөрээнде хөлчок ыыткыр тадыладыр каттыргылаар кижи. Бир-ле катап Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде "Тыванның аныяктары " солунга Х.Чүргүй-оол маадыр дугайында тоожузундан үзүндү салыр чөпшээрел алыр дээш долгаарымга, "Сээң ыт дылы ышкаш солунуңга чүү кирер чүвел" — дээрге: "Чок, Салчак Калбак-Хөрекович, "Шын" солун дег улуг хемчээлдиг солун үндүрүп тур мен" — дээримге: "Ынчаарга бодуң бил"— дээн.

Коммунист Салчак Тока социализм, коммунизм, колхоз тургузуушкунунга ханызы-биле бүзүреп, төрээн чонунуң амыдыралын экижидип, аныяктар халас эртем-билиг чедип алзын, чуртун хөгжүдеринге үлүг-хуузун киирзин, аараан кижилер халас эмнедип, кырганнар тамчыктыг назылазын дээш бүгү назынында Тыванның хөй язы-сөөк чонунга бараан бооп келген. Дайын сөөлүнүң берге үелеринде өөредилгениң, кадык камгалалының, үлетпүр тудуунуң, садыг-саймааның, аъшчемниң берге айтырыгларын төп чагырга черинге тургузуп, шиитпирлээринге ооң дээди дужаалдары (ТК кежигүнү, Дээди Совет депутады) болгаш ССРЭ-ниң удуртулгазының мурнунга ат-салдары хөлчок дузалап келген. Тыва Автономнуг областы Тыва АССР кылырынга С. Токаның бедик ат-алдары кончуг идиглиг болган.

Кым чүнү-даа кылбас болза, чазыг кылбас дижир. Ол кончуг шын. Албадап-чагырар шагда үстүүртен айтыышкыннарны шериг езу-биле күүседип, команда дыңнаваан эш-өөрүн ажылындан халап, колхозтаашкынга эмин эрттир идегеп, мал одарладыр кадар оъттуг ховуларны, суггат чок оргулааштарны, даглар эдектерин чардырганы — алдаглал. Ниитизи-биле Тыва сураглыг оглу С.Токаның удуртулгазы-биле кижи төрелгетенниң сайзыралының делгем оруунче бодунуң кокпазын тып, базып кирген.

С.К. Тока боду мынча деп чораан: "Мен бодумнуң салым-чолумну бодум чонумнуң салым-чолумдан ылгап шыдавас мен, бодумнуң болгаш тыва чонумнуң салым-чолу совет улустарның салым-чолу-биле кажан кеззэде каттышкан хүнну эң-не кегээрелдиг төөгүлүг хүн кылдыр санаар мен". Ооң-биле кады ажылдап чораан Г.Ч. Ширшин: "Ол улуг политик чораан. С.К. Тока — ханы билиглиг, чаныш-сыныш чок, кижилерни мөөннеп билир кайгамчык чаяанныг, кадрларның ажылын бир демниг эвилелдеп шыдаар удуртукчу. С.К. Тока чон-биле ханы харылзаалыг, бөдүүн кижилерни онза хүндүлээр, оларның ажыл-амыдыралынче сагыш салыр кижи" (Г.Ч. Ширшин. "...Жизнь продолжается" Кызыл. 2004.стр 49).

Эш-өөрзүрек, чугаакыр С.Тока ССРЭ-ниң, ооң иштинде Хакасияның, Якутияның чогаалчылары-биле чоок таныш, аралажып, хөөрежип чораан. Ооң С. П. Шипачев (1942 ч.) М.А. Шолохов, Р.Г. Гамзатов, А.А. Исбах (1959), А. А. Прокопьев, В.С. Бахтин, С.А. Кузнецова (1960), С.П. Элляй, Г.Г. Чимитов, М.Е. Кильчичаков суглар-биле кады тырттырган чуруктары бар. 1964 чылда Белоруссияның чогаалчылары Л.И. Ошанин, П.У. Бровка, Н.Ф. Нилин болгаш уран чүүлдүң өске-даа төлээлерин Тыва черге чылыы-биле хүлээп ап хүндүлээш, үдеп чоруткан.

1971 чыл. Салчак Калбак-Хөрековичиге кончуг өөрүнчүг чыл болган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму С.К. Токага Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тыпсып, Алдын сылдыс-биле кады чедиги Ленин орденин хайырлаан. СЭКП-ниң XXIV съездизинге ону Төп Комитеттиң кежигүнүнге соңгаан. Ол-ла чылын ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы А.И. Косыгин баштаан партия-чазак делегациязы-биле кады-кожавыс Моолга баарга, МАР-ның Улуг Хуралының Президиумунуң Даргазы Ж. Самбуу С.К. Токага МАР-ның орденин тывыскан.

1972 чылдың чайынында ол төрээн Тожузунга чеде берген. Райком секретары Н.С. Бойду баштады элээн каш кижилер эдертип алгаш, Мөөн-Хөлге хемебиле хап чеде берген. Салчак Калбак-Хөрекович өөрүн күчүлүг чоон дыт чанынга эдертип чедире бергеш: "Шак бо дыттың баарынга төк кээп дүшкен кижи-дир мен ийин" — дээн. Ол ынчан ону божуурда Кадынай аттыг күжүр авазын, кады төрээн угбаларын, акыларын сактып-ла турган боор.

Салчак Калбак-Хөрекович хенертен аар аарааш, 1973ч. май 11-де Москвага чок апарган. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң өмүнээзинден совет удуртулганың ханы качыгдалын илереткен бижикти төп болгаш тус черниң солуннарынга парлаан. Тыванның чону С.Тока-биле май 14-15-те байырлашкан. Хайыралыг удуртукчуну сөөлгү орукче үдээн кижилер, кожуннардан келгилээн төлээлер, машина-балгат Кызылдың кудумчулары долу, ханы хомудалын илередип, карактарының чаштарын чоткан тыва-даа, орус-даа улуг назылыг кижилер бо-ла таваржыр турган. Мооң мурнунда Тыванның ынча хөй чону кымны-даа ынчаар орнукшутпаан. Тока Салчак Калбак-Хөрек оглу Тыванның чонунга ол хире хүндүткелдиг болган-дыр. Тыва чер сураглыг оглун 1973 чылдың май 15-те кеззэ мөңгеде кавайлап алган.

Түннел сөс

Салчак Калбак-Хөрек оглу Токаның төөгүлүг намдарын бижииринің баштайгы шенелдезин мооң-биле доостум. Ооң чедер-четпезин төөгүчүлер үнелеп, боттарының бодалдарын "Шын" солунга бижиир боор деп идегедим.

Бодум хуумда бодап орарымга, ук шинчилелди ам-даа уламчылап, ханыладып тодарадыр болза эки. Харалаан, С.К. Тока дугайында архив материалдары эвээш, ажыглаар ужурлуг өзек материалдарны шагда-ла, дарга дириг турар үезинде, узуткап каапкан боор-дур. Чижээ, С. Токаның үжен чылдар эгезинде колхоз тургузуушкунунуң (1933) дугайында кылган илеткелдери чок. Черле ынчаш ону чемелей бээр материалдар, чүгле душ бооп, азы астыгып чыдып калган. С.Токаның ажыл-амыдыралы чаа Тыванның төөгүзү-биле чарылбас харылзаалыг, харын-даа өзек черни ээлеп турар. Ол төөгүнүң кижизи-дир. Ол хирезинде ТР-ниң Төп күрүне (партия) архивинде С.К. Тока хамаарышкан тускай шыгжаг (фонд) бо хүннерге чедир чогу кара кайгамчык. Каш чыл бурунгаар Германиядан келген эртемденнер "ТАР-ның удуртукчуларының допчу намдарларын биске садып көрүңер" — дээрге, архив ажылдакчыларында чүү-даа чок болган... Мен бодаарымга, Тыванның (Урянхайның) эрги-даа, чаадаа удуртулгазының дугайында тускай шыгжаглар кылыр болза чогуур.

Ажык-чарлыг үе, демократтыг дембээрел үезинде чамдык кижилер, ооң иштинде репрессияның 1938 идепкейлиг күткүкчүзү, полковник А. Борбак-оол, С.К. Токаны солуннарга бар-ла шаа-биле бактап, харын-даа ийи-чаңгыс изиг барасканнар ооң тураскаалынче халдап турду. С.К. Тока бодунуң үезинің оглу болгаштың репрессия дээш моральдыг харыысалгалыг болбайн аан. Ындыг-даа бол, ниитилелдің, чоннуң амыдыралы хөй талалыг. Ол чаа тыва бижикти чогаадырынга идепкейлиг киржип, чоннуң делегейже караан ажыдып, эртем-билигже углап-шиглеп, күчүлүг ССРЭ-ге кадып каан.

Ынчалзажок Россияже шиглей эң баштайгы базымны тыва нояннар, ооң иштинде Хемчиктиң ат-алдарлыг нояны Монгуш Буян-Бадыргы кылганын утпас ужурлуг бис. Политиктиг, дипломаттыг болгаш эрге-хоойлу шырыңмаларын аштап кааптарга, Урянхай Россияның күрүнезинге 1914 чылдың апрель 4-те кирген...

Тыванның көшкүн мал ажыл-агыйының дазылдарын (одар-белчиирин, ижер суун) XX чүс чылдың 30 чылдарындан эгелеп тура тыртып эгелээн. Колдуунда күрүне күселинге турган совхозтарны Россияның Президентизиниң Чарлыын (1991 чылдың декабрь 27 № 323) база РФ-тиң Чазааның доктаалын (1991 чылдың декабрь 29 №86) езугаар эде тургузуп, өнчү-хөреңгизин хуужудуп, төрел-дөргүлдер, таныш-көрүш аайы-биле үлешкен соонда, совхозтарның мал-маганы, техниказы, сүт-бараан фермалары каш чыл иштинде-ле хоозурап калган. Маңаа ТР-ниң Дээди Хуралының "ТР-ниң арат (тараачын) ажыл-агыйларының дугайында (1991, 1995) хүлээп алган хоойлузу совхозтарны шуут-ла куруг каарынга улуг ужур-дузалыг болган. Ынчангаш Х. Маадыр-оолдуң "Хоозураан Тыва" деп брошюразында бо бүгүге ТР Чазаан буруудадып турары төөгүнүң шынынга дүүшпес, Тыва чонну мегелээн, караан чагган ажыл-дыр.

Мооң-биле чергелештир совет үеде Тывага дыка көвей эки чүүлдер кылдынган-даа болза, хеп-хенертен көшкүн культурадан сууржуң амыдыралче шилчээш, Тыва чүгле көдээ ажыл-агыйга эвес, а чоннуң чамдык кезии сагыш-сеткилдің буураашкынынга таварышкан. Амыдыралдың шапкын агымынга чууй шаптырып, азырадыкчы хөөнге алыскан кижилер арага-дарыже сундугуп, оорланып, кем-херек үүлгедип, бот-боттарын өлүржүп турары — бо бүгүнүң тодаргай бадыткалы.

Күчүлүг ССРЭ буурап, коммунистиг төре сөнээн соонда, саарылгалыг амыдыралче он ажыг чыл иштинде кирип чадап, пат-ла тур бис. Ол хирезинде эвээш санныг-даа болза, эрес-кежээ, сагынгыр-тывынгыр кижилер чаа үенің хыын тып, мал-маган азырап, боттарының хууда бүдүрүлгелерин ажыдып, садыг-саймаа кылып, бай-шыырак чурттап эгеледи. Тыванның ховар дээн чаяан-салымныг оолдар, кыстары Европаның, Азияның болгаш Американың улустарын сыгыт-хөөмейи-биле кайгадып, бурунгу Тыва культуразын делегейге алдаржыдып турарынга канчап өөрүп, чоргаарланмас боор. Тыва черниң сарыылдыг кижилери шаг-төрениң шаптараазынныг моондактарын шыдажып эртип, бүгү чонунга үлегер-чижек бооп, саарылгалыг амыдыралче эдертип үндүре бээринге идегеп каайн.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ.

АДЫН МӨҢГЕЖКИТКЕН

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

"Кижи — чурттуг, куш — уялыг". Төрээн булуңувус, төрел чонувус үениң кандыг-даа бергелерінге торулбайн хөгжүп орары өөрүнчүг. Кымның-даа салым-чолу өскен-төрээн черинден ужуталыр.

Серен-Дондуп Салчак Амыр-Сат оглу 1920 чылда Бай-Тайганың Көп-Сөөкке төрүттүнген. Тыва бижик өөредилгези эгелээнде улуг улус-биле бир дөмей бижикке өөренип алгаш, сумуга бижик билбес чорукту узуткаарынга идепкейлиг киришкен.

1941 чылда Салчак Амыр-Сат оглу Серен-Дондуп Араттың Революстуг Шериинге албан эрттирип чедип келген. Тыва эки турачылар-биле кады 1943 чылдың сентябрьның 4-түн хүнүнде Салчак Серен-Дондуп Шивилигниң Кара-Сугдан Ада-чурттуң Улуг дайынынче аъттаныпкан.

Украинаның Ровно хоорайны немец-фашистерден хостаар дээн демиселге Тыванның эки турачыларының эрес-маадырлыг чоруунуң дугайын фронтучу солуннар хөйү-биле бижип турган. Кыска дыш аразында тыва эки турачылар келген солуннарны оңгу иштинге номчуй бээр турган. Бир-ле катап төрээн Тывазындан белектер келген деп медээ дыңналган. Ону сонуургап хөлзей-ле бергеннер. "Немец-фашистиг эжелекчилерге өлүм!", "Дайзынны хайыра чокка сок!" деп кыйгырыгларлыг хааржактар оңгуда дайынчыларның холдарын дамчааш, ээлерінге чедип турган. Гвардейжи пулеметчик сержант Серен-Дондуптуң ок дажыкчызы Оюн Ланзыы ындыг хааржактарның бирээзин кожазы командиринге дамчыткан.

—Сээңии-дир, эжим командир!—дээш, ооң холун дыңзыг туткан.

"Фашистерге өлүм!" деп бижиктиг хааржакты ажыдыптарга, хураган кежи бөрт, хол-хаптары, чагаа бар болган. Серен-Дондуп хамыкты мурнай чагааны номчаан.

"...Дайзыннарны эчизинге чедир согушкаш, тиилелгелиг ээп келириңге кеззэде бүзүреп, манап чор мен. Дыңзыг ошкадым, сарыым!. Сээң Мандыш". Чагааның төнчүзүн шээжилеп алыр дээн чүве дег, ол катап-катап номчаан.

Шилгедек дурт-сынныг, долбанныг, кызыл чаактарлыг, чодураа дег карактарлыг таныжы башкы кыс Хертек Мандыштың кеззэде хөглүг-омак шырайы дайынчының карактарынга олчаан көстүп келген. Чагааны база катап номчуур деп чорда: "Дайынчы дүвүрээзин!" дээн медээ үзе кирипкен.

Салчак Амыр-Сат оглу Серен-Дондуп Украинаның Ровно, Дубно хоорайларын Деражно, Сурмичи суурларын хостажырынга киришкен. Дайынчы тиилелгеже ону таныжының чагаазы улам хей-аът киирген.

Дайзын-биле удаа-дараа тулчуушкуннарга эштериниң эрес-дидим чоруу ооң сеткилинде мөңгеде арткан. Улуг лейтенантылар Сат Бүрзекей, Куулар Дончут, сержантылар Майын-Тараа,Кечил-оол, Уйнук-оол, Самнаар-оол болгаш анаа дайынчылар Ломбу, Эртине, Агбаан, Бүрбүжап, Лакпа, Бады, Нордуп, Дүгержаа, Чалзып олар Төрээн чурт дээш демиселге амы-тынын берген.

Араатан дайзынның огу Серен-Дондупту база оюп эртпээн. Погорельцы суурну хостаар дээш тулчуушкунга хөрээнче балыглаткан. Дайзынны көөр хөңну чок чорук, тулчуушкуннарга маадырлыы-биле өлген эш-өөрү дээш өжээнкилеңи Серен-Дондуптуң сагыш-сеткилин амыратпастаан. Ол госпитальга экирип алгаш, фронтуже катап база чорупкан. Тыванның эки тура аъттыг шериг эскадронунуң дөртү взводтуң командири, лейтенант Доржу Монгуш Кежеге оглу, улуг сержант Семис-оол Куулар Байыр-оол оглу олар-биле Серен-Дондуп Салчак эрес-маадырлыг чоруу дээш чазак шаңналдарын алган. Серен-Дондуптуң хөрээн "Кызыл Сылдыс" орден, "Ада-чурт дайыны" орденниң ийиги чергези, "Эрес-дидим чорук дээш", "Дайынчы шылгарал дээш" болгаш өске-даа дайынчы медальдар каастаан.

Фронтучу эш-өөрү-биле төрээн Тывазынче чанып келгеш, Серен-Дондуп Салчак Бай-Тайганың хереглекчилер ниитилелинге садыгжылап, склад эргелекчилеп чораан. Найырал ортумак школазының ажылчыны тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол чылдарда аныяк салгалды патриотизмге, интернационалисчи чорукка кижизидерінге улуг үлүг-хуузун киирген. Алдарлыг чаңгыс чер-чурттуунуң ады-биле тээлижилер бир кудумчуну адаан. Эрес-дидим фронтучу Серен-Дондуп Салчак чонунуң сагыш-сеткилинде кеззэ мөңгеде артканы ол.

Көк-оол САЛЧАК.

Тээли суур.

Бии-Хемден

Бии-Хемниң кожуун чагыргазы чонну хуу, арат ажыл-агыйга, боттарын боттары хандыртынар чорукка чаңчыктырар дээш эвээш эвес ажылды чорудуп турар.

Ооң түннелинде чүгле эрткен 2005 чылда кожуунга 26 хуу ажылдыг араттар немешкен. Чүгле ногаа ажылдыг, мал-маган азыраарын уткан чурттакчыларлыг черге ол канчаар-даа аажок улуг чедиишкин.

* * *

Кожуунда ниитизи-биле 12 муң 258 кижи чурттап турар. Ажылдап шыдаар кижилерниң саны — 6 муң 700, ажыл чок кижилер — 1324 бооп турар.

Кожуунда 3821 өг-бүле бар, чедимчелиг өг-бүлелер 1500, ортумак шыдалдыг өг-бүлелер 2238, ядыы-түреңги байдалда өг-бүлелер — 313. Чыл келген тудумна, ядыы-түреңги өг-бүлелерниң саны эвээжеп турар.

* * *

Кожуунда бо хүннерде Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери 20 кижи бар. Тиилелгениң 60 чылынга тураскаадып, кожуунуң чагырга чери ук дайын киржикчилерінге социал дуза чедиреринің талазы-биле тодаргай программалыг ажылды чорудуп турар.

Бистиң корр.

Мөөрей, мөөрей...

ТИИЛЕКЧИ – ТОЖУ

Апрель 22-24 хүннеринде С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүнге Улуг Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан «Тиилелгениң салюду» деп үшкү республика чергелиг улусчу чогаадылганың уран чүүл фестивалы болуп эрткен.

Аңаа Кызыл хоорайның болгаш он чеди кожууннарның уран чүүл коллективтери киришкен. Үш хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түннелинде дээре дээн күүселделер Гала-концертче кирген. 30 ажыг күүселделер кирген солун программалыг түннел концерт улуг-хүнде кежээкиниң 5 шакта болган. Көрүкчүлер ону улуг сонуургал-биле көрген.

Мөөрейниң тиилекчилерин Улусчу чогаадылга төвүнүң директору Эрес Куулар даргалаан жюри тодараткан. Аңгы-аңгы номинациялар аайы-биле тиилекчилер: **«Эң дээре уран чүүл удуртукчузу»** – Мария Очур-оол (Тожу); **«Эң дээре балетмейстер»** – Саяна Монгуш (Сүт-Хөл); **«Эң дээре ниити ыры уран чүүлү»** – Татьяна Кара-Сал (Чөөн-Хемчик).

Ниитизи-биле уран чүүл коллективтериниң мөөрейниң түннели: фестивальдың тиилекчизи болуп, **1-ги черни Тожу** кожуун чаалап алган, **2-ги черде – Ак-Довурак** хоорай; **3-кү черде – Чөөн-Хемчик** кожуун.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

«Тиилелгениң салюду» фестиваль дугайында бистиң корреспондентивистиң чүүлү дараазында солунга үнер.

АДА-ӨГБЕЛЕРДЕН ӨӨРЕНИР

Бай-Тайганың Ооругда төөгүнүң хөй-хөй тураскаалдары бар. Ында агып чыдар хемни база Ооруг дээр. Маңаа эрте шагдан бээр иргиттериң, салчактарның, хертектериң төрел бөлүктери чурттап чораан.

Хемниң адаккы аксында Ховуаксында ийи улуг базырык бар. Аржаан базырыында ышкаш төрел бөлүктүң баштыңнарын ында орнукшуткан деп бодап турар мен. Ооң чажыттарын археологтуг казыышкыннар тодарадып турар. Ол базырыктардан 200-300 метр хире черде көжээ даштар бар. Оларның чамдыктарын топтап көөрге, ортузунда чазап, хоюглап каан даш көжээ бар.Ону долгандыр хоюглап, чазаваан даштарны тургузуп каан. Ол өлген шериглериң саны-дыр. Төөгүнүң аңгы-аңгы үе-чадаларында дайылдажып чоруткан, ээп чанып келбээн шериг баштыңчыларынга, шериглерге мөңге тураскаал даш көжээлерни тургускулааны ол. Чаңгыс-чаңгыс даш көжээлерде чоннуң хүндүлээри, хөй мал азырап чораан уран-шеверлерге тураскаал болуп турар.

Көжээлериң шуптузун даштар-биле кажаалап каан. Ындыг көжээ даштар хемниң унун дургаар кезек-кезек черлерде бар. Ада-өгбелериң шериг-патриотчу, дайынчы чаңчылдары салгалдан салгалче дамчып келген. Ооң чижээнге Ада-чурттуң Улуг дайынынга Ооругдан 4 кижи – Лопсан оглу Адыг, Айыыр оглу Тежээкей, Намзырай уруу Дарыя, Эртине оглу Агбаан оларны адап болур. Олар Украинаның хоорай, суурларын эрес-дидим хосташкаш, ээп чанып келгеннер. Оларның аразындан Эртине оглу Агбаан кара бажын Украинаның ховузунга салган. Дөрт эки турачыларның аттарын көжээ даштарга мөңгежидер ужурлуг бис.

Саң-Салыр, Чүрек-Хая, Чүрек-Пөш, Аскырлыг-Хыйыг, Чараш-Ыяш деп чер аттары чоннуң өскентөрээн черинге, чуртунга камныын, чоргааралын илередип турар.

Хемниң үстүкү агымында эрикте даш кырындан үнген 2 метр хире бөлүк ыяштар бар. Олар бедип өспес-даа, ол-ла хевээр турар. Ол ыяштар пөшке, хадыга, шивигедаа дөмейлешпес кайгамчык чараш ыяштар. Ол-ла ыяштарны чон Чараш-Ыяш деп адап алган.

Ооруг хем аң, балык, кат, тоорук, эм оттар, аржаан суглар-биле кончуг байлак, кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг, мал өстүреринге таарымчалыг чер чүве. Ооругнуң эрес-кежээ чону эгээртинмес хөй мал-маганны өстүрүп чораан. Хүндүскү одардан кежээ аал коданынче мал кирип турда, диңмиттиг-ле. Хой-өшкү, анай-хураган, инек-бызаа алгырышкан, бугалар бустап мөөрээрге, арга-эзимнер чаңгыланы бээр чүве.

Буга мунуп келбедиң бе,
Бустап-Мөөреп турбады бе.
Буга бажы Булуң-Терек
Чаңгыланып турбады бе.

Аскыр мунуп келбедиң бе,
Айыңайнып турбады бе.
Алаак бажы Көкпек-Терек
Чаңгыланып турбады бе.

Мынчаар ырлажып тургулаар чүве болгай. Арбычыга, Чылбак, Өпей, Бадыраа болгаш өскелердаа ада-өгбелерин дөзеп, салгап, арат ажыл-агыйын чедиишкинниг чоруда бергеннер.

1942 чылда Кызылга болган республиканың малчыннар хуралынга Иргит Араптаң, Дамдынчап Хиилиң оларны хөй-хөй мал өстүрүп азырааны дээш, «Малчын» деп хөрек демдээ-биле шаңнаан. Ооругнуң чонунуң малы одарбелчиир, кодан сыңмас кончуг хөй турганын сактыр-дыр мен.

1944 чылдың чайынында Кара-Суг-Аксы деп черге бистиң аалывыска кожуун даргазы Салчак Оңгай-оол дарга чедип келгеш, хурал болурун дыңнатты. Аалывыс улузу чоок-кавы аалдарже дыңнадып чорупкан. Эртенинде чон чыглып кээрге, хурал эрттиргеш, Украинаның колхоз, совхозтарын катап тургузарынга дуза кылдыр белек чыып чорударын бистиң Чазаавыс сүмелээнин дарга дыңнатты. Ооругнуң кээргээчел, дузааргак чону ол кыйгырыгны деткип, хөй малын дораан үзүп берген. Ол малды Делик, Төре, Самба, Очур-оол суглар Көжээ баазазынга чедир сүрүп бергеш, Хакасияга дужаап берген.

Кускуннуг-Шанчыг биле Ооруг хемниң аразында кызаа черлеп Ооругже баар орук эрткен. Бистиң өгбелеривис оруктуң хажыызынга мурнунда аяк туткан даш кижи көжээни тургузуп каан. Ооругже барган кижи бүрүзүн ол аяк туткан даш кижи көжээ уткуп алыр.

Ооругжулар чүгле мал ажылын сайзырадып чораан эвес, Ооруг хемниң эриктерин чире казып, чер суггарар арык бугаларын тудуп алгаш, суггаттыг черлерге тарааны тарып, элбек дүжүттү өстүрүп ап чораннар.

Бистиң Чазаавыс чер дугайында хоойлуну хүлээп алган. Ол хоойлу езугаар Ооругнуң делгемнери мал одарладыр ийиги разрядтың черлеринге хамааржыр. Кызыл-Дагның, Тээлиниң аныяктары тус чер башкарылгазының удуртукчуларындан черни чөпшээредип алгаш, ам ында чурттап турар малчыннарның кожалары болуп, кодан сыңмас хөй малды өстүрүп, бедик дүжүттү ап, аскежиктиг, тодуг-догаа чурттал-ганы чедип ап, өгбелериниң чаңчылын салбас-ла боорлар дээрзинге идегээр-дир мен.

Достай ИРГИТ,
РФ-тиң алдарлыг башкызы.
Кызыл.

МАРАФОНЧЕ ЧАЛАЛГА

Өвүр кожуунның Ак-Чыраа ортумак школазының (мурнунда Чалааты, ам Ак-Чыраа школазының) 65 болгаш 20 чыл болган юбилейинге тураскааткан

АЧЫ-БУЯН МАРАФОНУ

2005 чылдың апрель 29-та Ак-Чыраа суурга эртер. Аңаа өөренип, ажылдап чорааннарны школага аалдап кээринче хүндүлел-биле чаладывыс.

ОРГКОМИТЕТ.

САДЫЫВЫСЧЕ чалап тур бис

Дараазында чүүлдерни садып турар бис: чигир – 865 рубль, бирги сорттуң далганы –330 рубль, чарба- 40 рубль, **крупалар:** рис ийи аңгы хевирниң – 16 рубль 50 көпеек, рис –15 рубль, чиңге-тараа – 8 рубль, гречка – 15 рубль, перловка, сүт, сула, геркулес, алтай макароннар, растительное масло, сливочное масло, тушенка, кондитер кылыглары дээн ышкаш өске-даа бараннар бистиң садыывыста бар. **Садып алыкчыларны манап тур бис.**

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай,
Загородный переулок, 19 а , "Эхнатон" баазазы,
№3 склад (Хүрээ чоогунда), тел: 5-38-40.

ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОККА ХОРЖОК

Тыва Республикада Арга-арыг ажыл-агыйының агентилелиниң чонга дыңнадыры болза

Арга-арыг хоойлужудулгазынга, Тыва Республиканың Чазак доктаалынга үндезилээш база өрт сезонунуң эгелээнин барымдаалааш, арга-арыгларга ажылдар чорударда, дыштанырда, дүшкен мыйыстар, кат-чимис, мөөгүлер чыырда юридиктиг албан черлери болгаш хууда кижилер арга-арыг органнарынга ыяап-ла бүрүткедирин дыңнаттывыс.

Арга-арыг кирер чөпшээрел бижик албаан таварылгада хажыдыкчыларга хоойлу езугаар харыысалганы онаар.

Тыва Республикада Арга-арыг ажыл-агыйының агентилелиниң удуртукчузу С.В. САПЕЛКИН.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Билчин-оолович Монгушка ооң авазы

Сесек Чүлдүмовна МОНГУШТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Билчин-оолович Монгушка ооң авазы

Сесек Чүлдүмовна МОНГУШТУҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Бай-Тайга кожуунның социал хөгжүлде килдизиниң 2000 чылдың март 7-де **Вера Ооржаковна БАДЫНЫҢ** адынга тывысканы сериязы С № 543264 дугаарлыг «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылгазы читкенин барымдаалааш, **ону күш чок деп санаар.**

Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң, «Шын» солуннуң коллективтери, ук агентилелдиң экономика талазы-биле кол специализи Ольга Вадимовна Тулинага ооң өөнүң ээзи, милициянның халажылгада полковниги

Константин Мартынович ТУЛИННИҢ

үр болгаш аар аарааш мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9500. Чагыг 44.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.